

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

ISSN 2072-0297

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

СПЕЦВЫПУСК

Международный казахско-
турецкий университет
имени Х. А. Яссави

Является приложением к научному журналу
«Молодой ученый» № 16 (202)

16+

16.1
2018

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал

Выходит еженедельно

№ 16.1 (202.1) / 2018

СПЕЦВЫПУСК

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х. А. ЯССАВИ

Редакционная коллегия:

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Абдрасилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хусниддин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам

Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода номера в свет журнал не входит в РИНЦ. Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*
Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*
Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*
Ахмеденов Кажмурат Максutowич, *кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)*
Бидова Бэла Бертовна, *доктор юридических наук, доцент (Россия)*
Борисов Вячеслав Викторович, *доктор педагогических наук, профессор (Украина)*
Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*
Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*
Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*
Данилов Александр Максимович, *доктор технических наук, профессор (Россия)*
Демидов Алексей Александрович, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*
Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, *доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)*
Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*
Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, *доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)*
Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*
Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, *кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)*
Кайгородов Иван Борисович, *кандидат физико-математических наук (Бразилия)*
Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*
Козырева Ольга Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Россия)*
Колпак Евгений Петрович, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*
Кошербаева Айгерим Нуралиевна, *доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)*
Курпаяниди Константин Иванович, *доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)*
Куташов Вячеслав Анатольевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*
Кыят Эмине Лейла, *доктор экономических наук (Турция)*
Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*
Малес Людмила Владимировна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*
Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*
Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, *кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)*
Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*
Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*
Рахматуллин Рафаэль Юсупович, *доктор философских наук, профессор (Россия)*
Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*
Сорока Юлия Георгиевна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*
Узаков Гулом Норбоевич, *доктор технических наук, доцент (Узбекистан)*
Федорова Мария Сергеевна, *кандидат архитектуры (Россия)*
Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*
Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*
Шарипов Аскар Калиевич, *доктор экономических наук, доцент (Казахстан)*
Шуклина Зинаида Николаевна, *доктор экономических наук (Россия)*

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Галина Анатольевна

Ответственный редактор: Шутьга Олеся Анатольевна

Художник: Шишков Евгений Анатольевич

Верстка: Бурьянов Павел Яковлевич, Голубцов Максим Владимирович, Майер Ольга Вячеславовна

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый».

Основной тираж номера 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 16 экз. Дата выхода в свет: 09.05.2018. Цена свободная.

Материалы публикуются в авторской редакции. Все права защищены.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

На обложке изображен *Торстен Нильс Визель* (3 июня 1924 г.) — шведский нейробиолог и нейрофизиолог, лауреат Нобелевской премии по физиологии и медицине 1981 года «за открытия, касающиеся принципов переработки информации в нейронных структурах».

Торстен Визель, отец которого был психиатром, заинтересовался научной деятельностью лишь в 17 лет. С 1954 года работал в Каролинском институте, а через год переехал в США, сначала в Университет Джонса Хопкинса, а затем, с 1959 года, — в Гарвард. В 1983 году перешёл в Рокфеллеровский университет, где с 1991 по 1998 год был президентом.

Торстен Визель и Дэвид Хьюбел, используя технику регистрации отдельных единиц (клеток нейронов), экспериментально установили связь определённых нейронов зрительной зоны коры головного мозга с конкретным местом зрительного поля. Это показало, что индивидуальные нейроны зрительной коры отвечают за стимулы, отражаемые некоторой рецепторной зоной, в данном эксперименте — определённой зоной сетчатки глаза.

Свои эксперименты Визель и Хьюбел ставили на кошках: заклеивали новорожденным котёнкам один глаз (моно-

кулярная депривация). Пока котёнка развивались и их мозг строил новые нейронные связи, глаз был закрыт. Когда через три месяца глаз котёнка открывали, оказалось, что он, хоть и не был физически поврежден, навсегда остался слепым. Участок коры мозга, который «обслуживал» заклеенный глаз, содержал аномально мало связей и нейронов в так называемых колонках глазодоминантности. Со взрослыми кошками, у которых мозг уже сформировался, этот же эксперимент не дал никаких результатов. Так ученые пришли к выводу, что в процессе развития мозга есть важные критические периоды. Зоны мозга созревают не постепенно, а именно в эти критические периоды, когда они особенно чувствительны к сигналам извне.

Торстен Визель — лауреат многих научных премий, включая Нобелевскую: Neuronal Plasticity Prize, Премии Ральфа Джерарда, ему вручены также Национальная научная медаль США и Золотая медаль Высшего совета по научным исследованиям.

Сейчас Торстен Визель — почётный президент Рокфеллеровского университета.

*Екатерина Осянина,
ответственный редактор*

СОДЕРЖАНИЕ

Абдрашитова Т. А., Кулбаева М. А. Валюталық тәртіптемені ырықтандыру — ұлттық валютаның айырбас бағамын тұрақтандырудың перспективалы бағыты.....1	Динашева Л. С., Баубекова Д. М. Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы тарихынан 27
Абдрашитова Т. А. Банктік тәуекелдерді бақылауды дамыту және хеджирлеу құралдарын қолдану 3	Қалтаева С. А. Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдаудың қазіргі жағдайы мен негізгі бағыттары29
Абдулханова М. А. Тәжікстан қазақтарының сөйленісіндегі фразеологизмдердің лингвомәдени негізі 5	Қалымбетова А. Р. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында қорларды бағалау әдісін таңдау.....32
Абжалов С. Ө., Халиков С. Х. Жетінші күн адвентистері: діни ілімінің ерекшеліктері.....7	Қуандық Б. Н. Жыраулар поэзиясындағы сопылық сарындар34
Азретбергенова Г. Ж., Әнеш Қ. Медициналық мекемелердегі есеп пен талдаудың қазіргі жағдайы10	Кулбаева М. А., Абишева А. ҚР-ның зейнетақы қорларының негізгі мәселелері және оның шешу жолдары 37
Алимулова Э. С. Қазақстан Республикасы АӨК-ін дамытудағы инновациялық процестер 13	Маханбетова Ұ. Р. Аймақтың дамуына әсер ететін факторлар мен ерекшеліктер.....39
Алимулова Э. С. Қазақстан Республикасы АӨК-ін мемлекеттік қолдау мәселелері.....15	Назарова Г. Н., Асанова А. С. Корпоративтік салықтық менеджменттің даму мүмкіндіктері..... 41
Алимулова Э. С. Қазақстан Республикасы аграрлық секторын мемлекеттік реттеу шаралары 17	Назарова Г. Н., Самаликова А. М. Корпоративтік салықтық менеджменттің қызмет ету ерекшелігі.....44
Asanova A., Dadazhanov Z., Elshat E. The important role of SMEs audit and difficulties 19	Nazarova G. N. Corporate tax management: status and development46
Бабаева К. С. Дуальді оқытуда қос білімді жүйенің маңызы... 21	Pazylova K. A. Theoretical and methodological analysis of the causes of delinquent behavior.....49
Baikenzhe N. K. Personality as a phenomenon, integrating the requirements of society and individuality23	Тажибаева Р. М. Кен металлургия өнеркәсібінің ғылыми-техникалық әлеуетін дамыту перспективалары50
Баймаганбетов С. Т., Жетібаев Ж. К. Мұнай бағасына әсер етуші факторлар25	Утаров Қ., Шекербек Н. Д. Қазақстанның инвестициялық климаты53

Валюталық тәртіптемені ырықтандыру — ұлттық валютаның айырбас бағамын тұрақтандырудың перспективалы бағыты

Абдрашитова Тахмина Арыстанбекқызы, магистр оқытушы

Кулбаева Меруерт Амангелдіқызы, э. ф.к., аға оқытушы

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ. (Туркестан қаласы, Қазақстан)

Ұлттық валютаның ішкі және сыртқы тұрақтылығына жету, инфляциялық процестерді тежеу, қалыпты қолма-қол ақша айналымын ұйымдастыру, елдің банк жүйесінің қызметін жақсарту, экономикалық өсімді қамтамасыз ету әрқашанда валюта саясатындағы басым бағыттар болды. Республика экономикасында жүргізілген реформалардың барысында Ұлттық банктің міндеттері алмасып, кеңейіп, құрамында валюта қатынасы да бар ақша-несие саласын реттеу әдістері мен тетіктері жетілді.

Валюта көлемі бойынша негізінен экспорттаушы кәсіпорындардың валюта түсімін міндетті сатуының мөлшерін белгілеу, айырбас операцияларын жүргізген кезде жеке тұлғадан 1 % алым алынуды енгізу, белгілі эквиваленттегі қолма-қол валюта көлемінің сомасын декларациялау түрінде реттеуші сипаттағы уақытша шаралар қолданылды [3].

Республика әлемдік экономикаға неғұрлым көбірек бетбұрса оның ақша-несие және валюта саясатына сыртқы экономикалық факторлардың әсері соғұрлым күшті болатынын Қазақстан экономикасын тәуелсіздік алғаннан бері реформалаудың тәжірибесін көрсетті. Экономикасы шикізатқа бағытталған Қазақстан экспортының дәстүрлі баптары әлемдік бағалар конъюктурасына соғұрлым тәуелді болады. Экспорттық валюта түсімі өте тұрақсыз болғандықтан ол төлем балансының және ұлттық валюта бағамын тұрақтандырудың ахуалына тікелей әсер етеді. Валюталық түсімге тәуелділікті жеңу үшін мемлекеттің ақша саясаты ұлттық экономиканы дамытуға бағдарлануы тиіс. Өнеркәсіптің көпшілік саласында өндірістің өсуі байқалып, қаржы көрсеткіштерінің жақсарғанына қарамастан осы бағдарламаны жүзеге асыру айтарлықтай уақытты талап етеді. Алайда жеткілікті берік және тұрақты емес өсім қарқынын бекіту қажет. Валюта режимін одан әрі ырықтандыру ақша-несие және валюта саясатының бағыты болып, ол валюта реттеуінің өзгеруін және капиталды әкелу мен әкетуге бақылау жасауды ұйғарады. Макроэкономикалық аспектілерді шешу үшін шетел инвестициясы түсімінің маңызына, ақша айналымына, яғни оның әсеріне ерекше көңіл аудара отырып, Қазақстанның банк жүйесінің өтімділік жағдайына валютаның құрамдас бөлігінің ықпалын көзден таса қылуға болмайды [2].

Валюта тәртіптемесін ырықтандыруды үш кезеңмен жүргізу ұйғарылды. 2014—2017-жылдарға есептелген бірінші кезеңде Ұлттық банктің есебі бойынша, мұнай экспортының 40 %-ға ұлғаюына қарамастан Теңіз бен Қара-

шығанақ жаңа мұнай кеніштерін әзірлеуге салынатын тікелей шетел инвестициясы ағынымен байланысты инвестициялық тауарлар мен фактордан тыс қызмет көрсету импортын көбейту есебінен төлем балансының ағымдағы шотының тапшылығы сақталады. Тікелей шетел инвестициясының өсуі ағымдағы шоттың тапшылығын тереңдетіп, шетел капитал түсімінің есебінен өтелуге тиісті резидент еместердің қайтарылған табыстарының сомасының көбеюіне апарып соғады. Егер ағымдағы шоттың тапшылығы шетел капиталының таза түсімінен жабылмаса, онда бұл нақты тұлғада теңгенің қымбаттауына жол бермеу үшін қосымша жағдай туғызады.

Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде Ұлттық банк валюталық реттеу және валюталық бақылау аясындағы ынтымақтастықтың алдағы уақытқа арналған жоспарын ұсынып, Еуразиялық экономикалық одақтың елдері арасындағы валюталық операцияларды жүзеге асыру тәртіптемесін ырықтандырудың жалпы бағыттары көрсетілген. Жоспардың осы жобасы Еуразия экономикалық одағына қатысушы мемлекеттердің орталық (ұлттық) банктері басшыларының Кеңесінің 2015 жылғы қарашада Алматыда өткен отырысында қаралып, мақұлданды.

Қазақстанның жалпы өндірістік қорларындағы мемлекеттің үлесі 20—30 % құрайтын болғандықтан нарықтық экономикадағы күштердің үйлесімсіздігіне соқтырмайды. Мысалы, АҚШ, Франция, Швеция сияқты экономикалық жағынан дамыған елдерде бұл көрсеткіштің үлкен мәні бар [4].

Қазақстандағы валюта тәртіптемесін ырықтандыру бірінші кезеңде резиденттердің капиталдарының республикадан жылыстау бағытына ғана жанасып, ол минералды ресурстарды қоспағанда экспортты ынталандырмайтын валюта бағамының жоғары деңгейі секілді «голланд ауруы» қаупін еріксіз қабылдаған.

Қазіргі кезде Қазақстанда шетел капиталының ағынына және резидент еместердің табыстарының қайтарылуына іс жүзінде қойылған шектеу жоқ. Шетел инвестициясының ағынына валюталық шектеу белгілеуге объективті қажеттілік болған жоқ. Тәуелсіздік алған мезеттен бастап Қазақстанның алған, шетелдік қаржы ресурстарының сипаты мен көлемі экономикадағы нарықтық қайта құрудың әр алуан сатыларымен анықталды. Экономиканы құрылымдық реформалауды жүргізуге берілген халықаралық қаржы ұйымдарының қарыздарымен және екі жақты үкіметаралық келісім шеңберіндегі сауда несиелерімен қатар

шетел капиталы ағынының құрылымын қалыптастыруда Қазақстанның ірі кәсіпорындарын жекешелендіру айқындаушы рол ойнайды. Инвестиция ағыны мұнай-газ кешені мен Қазақстанның металлургиялық кәсіпорындарының жоғары экспорттық жағдайын қамтамасыз етеді [8].

Қазақстандағы валюта тәртіптемесін ырықтандырудың мәні көбінесе лицензиялануға жататын, рұқсат етілетін сипатқа ие операциялардың бөлігі ақпараттық, тіркеуді талап ететін санатқа ауыстырылатындығымен қорытылады. Операцияларды тіркеудің осы мезеттегі жүйесі шаруашылық жүргізуші субъектілердің еркіндігін шектейді. Алынуына 10 күнтізбелік күнге дейін созылатын тіркеу куәлігі бар болса ғана, олар алынған қаржыларды иемдене алады. Солай болғандықтан операцияларды тіркеудің дискреттік сипаты болмағандықтан Ұлттық банктен тіркеу куәлігін алғанға дейін, мысалы, тіркеу куәлігін алу үшін шаруашылық жүргізуші субъектілердің барлық қажетті құжаттарды тапсырғаны жөніндегі хабарламаның негізінде ақшаны пайдалануға мүмкіндік беретін тіркеу тәртібін әзірлеу мүмкіндігі ұсынылады.

Минералдық ресурстардың әлемдік жағдайының нашарлауы себепші болған теңгенің көбірек тұрақтылығына жетудің және ұлттық экономиканың сыртқы талдырмаға (шок) осалдығының әлсіреу мүмкіндігіне қарай қолма-қол ақшасыз ішкі валюта нарығынан сатып алынған шетел валютасының пайдаланылмаған бөлігін міндетті түрде сатудың, яғни қолданыстағы талабының күшін жоюдың алғы шарты құралады.

Валюта тәртіптемесін ырықтандыру жөніндегі негізгі қауіптену мынаған саяды: экспорттаушылардың валюта түсімдерінің Қазақстаннан тыс жердегі шетел банктерінде орнығуы; ішкі жинақ ақшаны ішкі экономикаға емес, шетел активтеріне жұмсау; халықтың жинақ ақшасының шетелдегі шоттарға ағылуы; алыпсатарлық сипаттағы қысқа мерзімді портфельдік капиталдың экономикаға және ішкі валюта нарығына тұрақсыздандырығыш әсері [6].

Біріншіден, егер Ұлттық банктің тиісті лицензиясында өзге ештеңе қаралмаса, бірінші кезеңде валюта тәртіптемесін ырықтандыру валюта түсімін қайтару талабының күшін жоюды, яғни экспорт үшін төлем ретінде қазақстандық кәсіпорындар алған валюталарды уәкілетті банктердегі шоттарға есепке алуды қарастырмайды.

Сондай-ақ резиденттер арасындағы операциялар бойынша төлемдер мен аударымдарды ұлттық валютамен жүргізуді талап ету сақталып, сондықтан ішкі шығындарды бұрынғыша валюта түсімін айырбастау есебінен жабу қажет болады. Одан басқа валюталық қаржылардың негізгі жылыстауы ағымдағы импорт операцияларын қаржыландыруға кетеді. Сондықтан шетел активтеріне жұмсалым үшін еркін валюталық қаржылардың деңгейі кәсіпорындардың инвестициялық тауарлар, шикізат, материалдар, қызмет көрсету импортын ағымдағы қажетсінуімен анықталды. Оған сұраныс жалғаса түсіп, айтарлықтай жоғары күйінде қалады.

Екіншіден, шетелдің бағалы қағаздарын инвестициялау әжептәуір жоғары трансакциялық шығындармен байланы-

сты болып, ол бір жағынан мұндай инвестициялардың табыстылығын төмендетеді. Сондықтан осындай инвестициялау өзінің инвестициялық портфельін ең жоғары деңгейде әртараптандыруға ұмтылатын кәсіпқой инвесторларға (банктер, зейнетақы және инвестициялық қорлар) көбірек тән.

Банктерге қатысты қолданыстағы талап бойынша республиканың ішкі активтеріне банктердің орналастыратын қаржыларының көлемі ішкі нарықтан тартылған сомалардан кем болуға тиіс. Ол халықтың депозитіндегі қаражаттарды қазақстандық банктердің Қазақстан экономикасының нақты секторына емес, өзге елдердің резиденттерін қаржыландыруды болдырмаудың тиімді құралы болып саналады.

Үшіншіден, егер экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына мүше елдерде, жоғары деңгейлі несие рейтингісіне ие банктерде ашылатын болса ғана бірінші кезеңде шетелдегі шетел банктерінде есеп шоттар ашуды ырықтандыру үшін лицензиялауды талап етудің күшін жоюды қарастырады.

Осы операциялар Ұлттық банкте тіркелуге жатқызылып, ол резиденттің қаржыларының шетелдік банктеріне орналасу көлемі жөнінде ақпараттың болуын ұйғарады. Осы шараның мәні мынада: бір жағынан, банктің жоғары несие рейтингі жұмсалған қаржылардың ысырап болу қаупін төмендетсе, екінші жағынан, артық әкімшілік тиым салулар мен шектеулерді жою жолымен, шындығында мәнді операцияларға валюталық бақылаудың тиімділігін жоғарылатады.

Төртіншіден, резиденттердің бағалы қағаздарына қысқа мерзімді жұмсалым түрінде капиталдың кетуін валюталық реттеуді шектеудің күшін жоюды тек ырықтандырудың соңғы кезеңінде жүзеге асыру ұйғарылды. Ұлттық банктің бағалауы бойынша шетел активтеріне жекеменшік сектордың жалпы инвестициясы 2014 жылдың аяғындағы жағдайы бойынша 1,8 млрд. АҚШ долларын құрады. Олардан 233 млн доллар резиденттерінің тікелей және портфельдік инвестицияларының үлестеріне тиесілі, қалғаны операциялық қызметпен (дебиторлық бережақ, корреспонденттік шоттар және шетел банктеріндегі депозиттер) тікелей байланысты активтерді құрайды. Валюта тәртіптемесін ырықтандыру банктерді, сақтандыру компанияларын, зейнетақы қорларын пруденциялық қадағалау талаптарын жоюды қарастырмайтындықтан алдағы уақытта портфельдік капиталдың кетуіні елеулі ұлғаюын күтудің қажеті жоқ.

Оның көлемі қаржы институттарында тәуекелдікті басқарудың тиімді ішкі жүйесінің болуына, инвестицияның табыстылығына, кәсіптік тәжірибеге, сондай-ақ ішкі экономикалық саясатқа сенім білдіруге тәуелді. Одан басқа ұзақ мерзімді инвестициялар басым болатын капитал ағынының құрылымы сыртқы төлем қабілеттілігіне қауіп туғызбайды. Әрине, қаржы құралдары нарығының дамуына қарай шетелдің портфельдік инвесторларына оның тартымдылығы жоғарылайды. Сондықтан, қысқа мерзімді капитал ағымының айтарлықтай өсуінің орнықты беталысы жағдайында, тым жұмылғыш алыпсатарлық капиталдың тұрақсыздандырығыш әсерін барынша азайту үшін тікелей және жанама

реттеудің оған қолайлы барлық шаралар алдын ала қолданылады [7].

Жалпы алғанда шектеудің бірте-бірте күшін жоюмен және валюталық бақылау жүйесін ықшамдаумен валюта заңының талаптарын орнатып өтуге валюта операцияларын жүргізудің қажеттілігі төмендеп, ол валюта операциясының

көбірек айқындығы мен жариялылығына апарды. Валюта операцияларын әкімшілік бақылау шараларын қысқартуды және қызметтің экономикалық еркіндігін кеңейтуді шетел инвесторлары елдің инвестициялық ахуалын жақсартатын факторлары ретінде қарастырып, ұзақ мерзімді келешекте елге шетел капиталының ағынын көбейтуге қабілетті болады.

Әдебиет:

1. Г. Т. Әбдіқадырова. Валютное бойынша регулирование в РК. Оқу құралы 2014ж.
2. Доллан несие Э. Дж. и другие. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. — Л., 2015. — 448 с.
3. Фейт Н. Валютное регулирование в переходной экономике // Проблемы теории и практики управления. — 2015, № 3. — С. 28—33.
4. Вестник Национального банка Казахстана за 2012—2015 годы. — Алматы.
5. Закон Республики Казахстан от 24 декабря 2015 года № 54—І «О валютном регулировании» (внесены изменения Законами РК от 11.07.14г № 154—І; от 09.07.15 г. № 277—І; от 16.07.16 г. № 431—І; от 30.01.16 г. № 154—ІІ).
6. Правила проведения валютных операций в Республике Казахстан. Утверждены Постановлением Национального Банка Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 134.
7. Моисеев С. Р. Политика валютных интервенций центральных банков: сущность, теневые механизмы и эффективность операций Банка России / Финансы и Кредит, 2012 г., № 11 (101). — С.46—53.
8. Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан на период до 2015 года. — Алматы, НБРК, 2016 г.

Банктік тәуекелдерді бақылауды дамыту және хеджирлеу құралдарын қолдану

Абдрашитова Тахмина Арыстанбекқызы, магистр оқытушы

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Туркестан қаласы, Қазақстан)

Тәуекелді басқару жүйесі банкідегі банк ұшырауы мүмкін тәуекелдің барлық түрін идентификациялауды, бағалауды, бақылау мен қадағалауды қамтамасыз етуі және осындай тәуекелдерге балама банкінің меншікті капиталының болуын қарастыруы керек. Банкіде несие жағдайларының нашарлауын ертерек ескертетін және оған көңіл аудартатын жүйе, проблемалық несиелер бойынша іс-шаралар болуы керек. Банк көлемі жағынан өз меншікті капиталынан 2,5 % асып кеткен, соңғы үш ай ішінде ұсынылған кредитгердің тізімін мониторингілеп отырады, соңғы аймен және өткен жылғы осы аймен салыстырғанда кредитор қоржынның көлемінің өзгерісін және түрлер кесіндісін, банк филиалдарындағы, аймақтардағы және қандай да болмасын басқа несие топтарындағы несиелер көлемін анықтап отырады, несиелік қоржынның ортақ сомасы мен меншік капиталдың көлеміне деген мерзімі өтіп кеткен несиелердің көлеміне деген қатынасын, несиелік қоржынның ортақ сомасымен меншікті капиталдың көлеміне қажетті және қалыптасқан провизиялар қатынасын бекітуі [1].

Ішкі бақылауды ұйымдастырушы және реттеуші органдармен коммерциялық компаниялардың қарым-қатынасының дамуын оларды ұйымдастырушы комитеттің

атауымен — COSO моделі немесе жай ғана COSO (Тредуэй Комиссиясының Демеушілік ұйымдары комитеті — Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) деп атау қалыптасқан.

COSO бойынша ішкі бақылау — кәсіпорынның келесі мақсаттарына жетуді қамтамасыз етуне жеткілікті және қажетті компанияның саясатын (мысалы, компанияның иелері — директорлар кеңесін); оның жоғары деңгейдегі басқарушы персоналы мен (менеджменті) басқа да деңгейдегі қызметкерлер құрамын: операциялардың өндірістік және қаржы тиімділігін; қаржы-есеп беруінің сенімділігін; реттеуші органдардың заңдылықпен талаптарды сақтауын анықтайды.

Банкілік қадағалау бойынша Базель комитеті барлық банкілік қадағалау комитеттеріне барлық баланстық және баланстан тыс құралдарға банкінің ішкі бақылауы жүйесінің тепе-теңдігін бағалауын жүргізетін ұстанымдар жиынтығын ұсынды. Ішкі бақылаудың тиімді жүйесін жасау жолы арқылы несиелік ұйым қол жеткізуге ұмтылған үш мақсаты COSO моделіндегі ішкі бақылаудың негізгі мақсаттарымен сәйкес келді [3].

Жекелеген банкілердің қаржы жағдайының төмендеуіне, қызметіндегі проблемалардың пайда болуына алып келген

бес түрлі себебін және бақылаудың тиімді жүйесін жасап пайдалану арқылы олардың алдын алуға болатынын анықтады, ол 5 себеп:

- 1) тепе-тең басқарушылық бақылаудың жеткіліксіздігі және банкідегі салмақты бақылау мәдениетін құруға дәрменсіздігі;
- 2) баланста немесе баланстан тыс көрсетілген бақылаудың негізгі шараларының болмауы немесе жеткіліксіздігі;
- 3) міндеттерді бөлу, жауапкершілік лимитін орнату, шынайылықты растау, есеп шоттар бойынша салыстыру, операциялық қызметті тексерулердің негізгі шараларының болмауы немесе жеткіліксіздігі;
- 4) басқарушы деңгейлер арасындағы ақпарат алмасудың, соның ішінде ерекше атап өтетіні — басшылыққа кемшіліктер туралы ақпарат жеткізудің барабар еместігі;
- 5) мониторингілеу мен кемшіліктерді түзету бойынша ішкі аудит пен басқа да қызметтің бейадекватты немесе тиімсіз бағдарламасы.

Комитет тиімді ішкі бақылауға қол жеткізу үшін сақталуы міндетті 13 принципті ұсынды. Бұл келесі бес санатта топтастырылған: 1) басқарушылық бақылау мен бақылау мәдениеті; 2) тәуекелді табу және бағалау; 3) бақылауды жүзеге асырумен өкілеттіктерді бөлу; 4) ақпарат және істестік, кемшіліктер мониторингісі мен түзету; 5) қалыптасқан екі деңгейлі банкі жүйесі әлеміне тән банкілік қадағалау органдарының ішкі бақылау жүйесінің жағдайын бағалау.

COSO моделінің негізіне тәуекел де, ішкі бақылау да кәсіпорынның (бизнестің) өзінің айнымас бөлігі болатынын көрсететін ішкі бақылау тұжырымдамасы («тәуекелге бағытталған бақылау» деп атауға болады) жатады. Ішкі бақылау - іс-шаралар жоспары (тіпті табысты атқарылған болса да) емес, бақылаусыз және қауіпті қимылдардан қорғаныс шебі (тіпті кәсіптік атқарылған болса да) де емес, тәуекелден қорғау (тіпті жақсы жарақталған болса да) да емес, бұл — жалпы қызметті жұмылдыратын процесс.

Тәуекелдер мен олардың заттануының («материализациялануының») кері әсерін жұмсартуға мүмкіндік беретін ішкі бақылаудың неғұрлым тиімді формалары, тәсілдері мен технологияларының кешені бизнестің түріне байланысты. Бұл жағдайда барлығын түгел қамтып бақылау міндетті емес, кәсіпорынның алдына қойған мақсаттарына және соған байланысты тәуекелдер негізінде бақылау жүргізуге жауапкершілікті түрлі бөлімшелер арасында бөлуге болады [4].

Ішкі тиімді бақылауды құрастыруға аталған бес компонент пен олардың байланысын жасау және жетілдіру үшін тек банкінің менеджерлері мен иелерінің ерік-жігері мен келісімді жұмысы ғана қол жеткізеді.

Тәуекелді басқару үшін қажетті оларды бағалаудың кезеңділігіне егер де күнделікті бақылау элементтері (мысалы, операциялық тәуекелдерді бақылау, комплаенс-бақылау және қаржылық бақылау сияқтылар) ағымдағы

операциялық-бухгалтерлік қызметке кірістірілсе, ал тәуекелді бағалау мен қабылдау (сәйкес өкілеттілік шегіне) банкінің клиенттер мен жұмысында немесе қаржы нарығындағы бөлімдерінің қызметінің айнымас бөлігі болған жағдайда қолданылады.

Бір жағынан алғанда неғұрлым тәуекелді операцияларды бақылаудың кейбір түрлері (есеп шоттарды салыстырып тексеру, қаржы нарығында мәмілелер жасау немесе банкі қажеттіліктеріне қаржы жұмсауға өкілеттіліктерін тексеру, есеп беруді құрастырудың дұрыстығын тексеру сияқты және т. б.) өтелмейтін шығын алып келуі немесе банкінің беделіне зиян келтіруі мүмкін, сондықтан олар не автоматтандырылған түрде, не сол үшін арнайы бөлінген және оқытылған, банкінің басшылары мен қызметкерлеріне тәуелсіз, бақыланушы шешімдер қабылдаған және олардың есебін жүргізген персонал (маман) арқылы жүргізілуі керек [2].

Жаңа қызметті жасау мен оны нарыққа шығару барлық тәуекелдің сараптауымен, бағалауымен операцияны ынталандырудан (инициациялау) бастап есеп беруді құрастыруға дейінгі барлық кезеңде бақылаудың тепе-тең шараларын банкілік процеске енгізуді қатар алып жүру керек.

Басқа жағынан алғанда, жұмыс істеп тұрған ішкі бақылауы бар банкі үшін процестер мен бақылаудың ажырамас тәуекелдерін және олардың әсерін азайтуға арналған процестермен бақылаудың дұрыс «жұмыс істемеуін» дұрыс анықтау маңызды. Тәуекелдің нақ осы деңгейі, базалық деңгейде тәуекелді бағалау мен бақылаудың сараптамасын жүргізетін бөлімдер мен басшыларға қарамастан, бөлімнің қызметінің мәні бола алады.

Бұл мәселенің бір ғана сенімді шешімі болуы мүмкін: ішкі бақылау қызметін жүйенің бір ғана қызметі деген түсінік қалыптаспауы керек. Ішкі бақылаудың даму кезеңдерінде басқа бөлімдерден ұйымдастырушылық-штаттық бөлінуі неғұрлым тиімді болмақ. Несиелік ұйымдарда бақылаудың түрлі деңгейінде маманданған бірнеше қызметкер мен бөлімдердің болуы мүмкін, олардың барлығы да ішкі деңгейді ұйымның түрлі деңгейінде, бақылау процесінің түрлі кезеңдерінде тәуекел деңгейінің әр түріне ішкі бақылау жасай алады [5].

Осылайша ішкі бақылау қызметтерінің жұмысын бағалау ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін бағалауға ауыстырылуы мүмкін. Бұл міндеттің формалды критерийлері бойынша ішкі бақылау қызметін бағалау мен Қазақстан Ұлттық банкі қызметкерлерінің немесе сыртқы аудиторлардың тексерісінің нәтижесі бойынша ішкі бақылау жүйесінің тиімсіздігі жөніндегі қорытындыдан анағұрлым ауыр екендігі сөзсіз. Ішкі бағалау жүйесі бұлай бағалау мен негізгі бағдарларды анықтау үшін иелері мен менеджмент COSO және Базель комитеті ұсынған ішкі бақылау ұстанымдарын қолдана алады.

COSO мен Базель комитетінің негізгі талаптарының біріне ішкі бақылау жасау мен оның тиімді жұмыс істеуіне

мүдделі директорлар кеңесінің де (иелерінің мүддесін ұсынушы және осы негізден банк қызметінің жалпы ұстанымдарын орнататын), сонымен бірге менеджменттің де (яғни банкімен оның басқарушыларының (атқарушы органының) тура жауапкершілігі жатады.

Нарыққа қатысушылар тауарларға, құнды қағаздарға және пайыздық мөлшерлемелерге деген бағаның үнемі өзгеріп отыруынан тәуекелге ұшырайды.

Пайыздық мөлшерлеменің өзгеруі банкінің инвестициялық менеджері үшін тәуекелдің көрсеткіші болып табылады. Пайыздық мөлшерлеменің өсуі ертеректе

айналысқа шығарылған (эмитацияланған) облигациялар мен ноталардың нарықтық бағасын төмендетеді, ал жабудың максималды мерзімді шығарулары әдетте бағаның шамалы ғана құлдырауына шалдығады. Оның үстіне, пайыздық мөлшерлемелердің өсу кезеңі несиеге деген сұранымның өсуінен көрінеді. Банк қызметінің басты бағыты — несие ұсыну болғандықтан, көптеген құнды қағаздар несие ұсыну үшін қолма-қол ақша алу мақсатында сатылуы тиіс. Сондықтан да банкілер мен басқа да ұйымдар үшін неғұрлым көбірек тарағаны пайыздық тәуекелдер болып табылады [7].

Әдебиеттер:

1. Мақыш С. Б. «Коммерциялық банктер операциясы», Алматы — 2014ж.
2. Корнилова Л. П., Хамитов Н. Н. «Управление банковскими рисками», Алматы — 2015 г.
3. Моисеев А. С. «Қаржылық тәуекелді басқару» Мәскеу — 2014 г.
4. «Экономические ориентиры на пути к ускоренной модернизаций» часть 6, Алматы — 2012 г.
5. Шаяхметова К. О. «Банктік тәуекелдерді басқару», Алматы — 2014ж.
6. Ахметова А. А. «Кредитные риски в деятельности коммерческих банков и проблемы управления ими (на примере коммерческих банков Казахстана)», Караганда — 2014 г.
7. «Банктік тәуекелді басқаруда стратегиямен факторлары» Қаржы — қаражат № 2, 2015ж.
8. Шелекбай Ә. Д., Элмерек Н. А. Банк ісіндегі тәуекел-менеджмент: теориясы, әлемдік практика, Қазақстан тәжірибесі: Оқу құралы. — Алматы: Экономика, 2013ж.

Тәжікстан қазақтарының сөйленісіндегі фразеологизмдердің лингвомәдени негізі

Абдулханова Мадина Абдибаевна

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

«Тіл білімінде „фразеология“ термині кемінде екі мағынада қолданылады. Ең алдымен, тіл туралы ғылымның бір саласы деген ұғымда танылса, екіншіден, сөйлеу құралының ерекше жиынтығы, яғни сөзге қарама-қарсылық негізінде белгіленген фразеологиялық бірліктердің жиыны болып табылады. Бұл сөйлеу құралының басты ерекшелігі — тілдік қолданыста тұрақтылық сипат және дайын тұтас бірлік ретінде танылуында» [1, с. 3]. Алайда фразеологизмдегі қарама-қайшылық — формасы мен мағынасында. Фразеологизмдердің формасы бір сөйлемнен тұрады, ал мағынасы бір сөзді ғана білдіреді.

Қазақ тіл білімінің фразеология саласын жеке пән ретінде қалыптастырып, оның зерттеу нысаналарын, тілдегі орны мен табиғатын айқындауда теориялық тұжырымдар жасап, келелі еңбектер жазған академик І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Г. Смағұлова, Х. Қожахметова, С. Сатенова, Р. Жайсақовалар болса, соңғы жылдары фразеологиялық тіркестерді жаңа қырынан анықтауда экстралингвистикалық аспектіде жан-жақты қарастырып диссертация жазғандар — Г. Сағидолда, А. Байтелиев, Қ. Ғабитханұлы,

Б. Уызбаева, Ш. Сейітова, Ж. Қоңыратбаева, С. Жапақов, М. Мамаева, Ж. Байтелиева және тағы басқалар.

Ғалым Н. Уәлиев болса, өз көзқарасын соңғы ғалымдардың тобындағы пайымдаулармен ұштастырады: «Кейбір зерттеушілер, фразеологизмдерді тар мағынасында түсінудің, фразеологиялық единицаға тек фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық шоғырды ғана жатқызады. Фразеологизмдерді кең мағынасында түсінудің осы аталған үш типке қоса, фразеологиялық тізбектерді де (мақал, мәтел, номинатив атаулар, күрделі терминдер) фразеология құбылысына жатқызады» [2, 86.]. «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясына» бағышталған Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиевтің оқулығында фразеологизмдерді тар және кең мағынада былайша топтастырады: «Тар мағынада: фразеологиялық тұтастықтар (идиомалар, фразеологиялық түйдектер), фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық тіркестер, фразеологиялық сөйлемшелер.

Кең мағынада: қос сөздер, қосар тіркестер (параллель фразеологизмдер), коммуникативтік тіркестер, номинативтік (атауыштық) тіркестер, мақал-мәтелдер,

қанатты сөздер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, көркем мәтін үзінділері, фольклорлық тұрақты сөз үлгілері, сәлемдесу жоралғылары» [3, 186 б.].

Сонымен, фразеология саласы — мазмұн жағынан да, тұрпат тұрғысынан да өте күрделі әрі ерекше құбылыс. Сондықтан ол тіл білімінің әр аспектісінде әр қырынан зерттеуді қажет етеді.

Соңғы кездері ғалымдар тарапынан фразеологияның бір түрі ретінде жергілікті халықтың сөйлеу тілінде қалыптасқан аймақтық фразеологизмдер үлкен қызығушылыққа ие болып келеді.

Қазақ тіл біліміндегі диалектология саласында тұрақты тіркестерге алғаш көңіл бөлген ғалымдардың қатарында алғаш рет оңтүстік және батыс өңірлеріндегі идиомалық және фразалық тіркестерді сөз тіркестерінің басқа түрлерімен бірге қарастырып, оны грамматикалық ерекшелік ретінде көрсеткен С. Аманжолов, «Арыс говорының сөз тіркестері» атты мақалада зерттеушілердің бұл мәселеге көңіл бөлмей келгендігін айта келіп, қазақ тілінің сөйленістерін жан-жақты зерттеу үшін белгілі бір сөйленістің, оның ішінде сөз тіркестерін арнайы сөз етудің аса қажеттілігін сөз еткен Ж. Досқараев [4, 10—11], Қостанай өңіріндегі халықтың тілдік ерекшеліктерін зерттеген А. Байжолов [5], Орда қазақтарының тілдік ерекшеліктерін зерттеген Ә. Бөрібаев [6], Маңғыстау сөйленісіндегі тұрақты тіркестерді зерттеумен айналысқан С. Омарбеков [7], жоғары оқу орнына арналған «Қазақ диалектологиясы» оқулығында құрамында әдеби тілде жоқ сөздер кездесетін тұрақты тіркестерге ерекше тоқталған Ғ. Қалиев пен Ш. Сарыбаев [8], Өзбекстан қазақтарының тіл ерекшеліктерін зерттеген Т. Айдаров, Еділ бойы қазақтарының тіліндегі тұрақты тіркестерді лексика саласында қарастырып, олардың құрамындағы сөздерді жекелей қарастырған А. Тасымов, қазақ тілі сөйленістерінің батыс тобындағы аймақтық сөз тіркестерін синтаксистік ерекшелік ретінде көрсеткен Ә. Нұрмағамбетов], сондай-ақ, Батыс Сібір қазақтарының тілін зерттеген Ә. Құрманалиев] және Қарақалпақстандағы қазақтар тілін зерттеген Н. Жүнісов, Моңғолияда тұратын қазақтардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын жан-жақты зерттей келе, тілдік ерекшелігіне де көңіл бөлген Б. Базылхан, Түркістан тұрғындарының сөйленісін арнайы қарастырған Б. Жүсіповасекілді ғалымдардың еңбектерінде кездеседі.

Жоғарыда аталған ғалымдардың зерттеулері бойынша байқайтынымыз олардың көпшілігі аймақтық фразеологизмдер құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасына қарай талданып топтастырылған. Атап айтқанда, А. Тасымов Еділ бойы қазақтарының тілдік ерекшеліктерін арнайы зерттеген еңбегінде сол аймақта қолданылатын тұрақты тіркестерге тоқтала келіп, олардың құрамындағы сөздердің мағынасын екі топқа бөле отырып анықтайды:

1) құрамындағы сөздерінің мағынасы түсініксіз сөздер. Мысалы, **емешесі құру** — еңсесі құру, **мажыра болу** — жайбарақат, **мігіріш ету** — келісу, **таунықты болу** — табысты, бақытты болу;

2) мағынасы түсінікті, бірақ қолданылу реті әдеби тілден ерекшелееу сөздер. Мысалы, **азабы сіңу** — еңбегі сіңу, **азап жасау** — азап ету, **ақтан қаптап жіберу** — ит терісін басына қаптау, **ас салу** — тамақ асу, қазан көтеру, ет асу, **ас қайыру** — бата қылу, **ауа жайлы болу** — жүкті болу т. б. [9, 86 б.].

Оңтүстік сөйленіске жататын Түркістан тұрғындарының тілдік ерекшеліктерін арнайы зерттеген Б. Жүсіпованың еңбегінде де тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің мағынасына қарай 1) «Құрамындағы сыңарларының лексикалық мәні түсініксіз тіркестер»; 2) «Құрамындағы сыңарларының лексикалық мәні айқын сөз тіркестері» деп екі үлкен топқа жіктеледі [11, 100 б.].

Ал тіліміздегі диалектілік тұрақты тіркестерге зерттеу жүргізген Қ. С. Қалыбаева қазақ тіл білімінде қалыптасқан аймақтық фразеологизмдер жайлы ой-пікірлерді жүйелей келе, оларды ерекше топтастырады. Ғалым аймақтық тұрақты тіркестерді әдеби тілдегі тұрақты тіркестерден мынадай белгілерімен ерекшелейді:

1. Аймақтық тұрақты тіркестердің құрамында әдеби тілде кездеспейтін сөздер кездеседі: **мұсалат болу** «масыл болу» (Арал), **мәңгүр қылмау** «елемеу» (Қ.орда).

2. Аймақтық тұрақты тіркестер құрамындағы сөздер әдеби тілде бар, бірақ олар әдеби тілде тіркес жасамайды: **наны жүру** «жолы болу» (Қ.орда), **басы қараңғы** «аяғы ауыр» (Өзб. қаз.).

3. Аймақтық тұрақты тіркестер құрамындағы сөздер әдеби тілде бар, бірақ олар жай тіркес түрінде кездеседі: **құрсағы ауыру** «жаны ашу» (Шу).

4. Әдеби тілдегі тұрақты тіркестерден сөйленістердің ерекшеліктеріне сәйкес дыбыстық (**мышық табандау** «мысық табандау»); грамматикалық (**қарайымдап қалу** «қарайып қалу»); лексика-семантикалық (**беттеншар-маялау** «беттен алу») ерекшеліктерге ұшыраған [12, 38 б.].

Сондай-ақ ғалым М. Атабаева өз еңбегінде аймақтық фразеологизмдерге құрылымдық, компоненттік талдау жасай отырып, олардың аймақтық ерекшеліктері барын біріншіден, аймақтық фразеологизмдер әдеби тіл элементтерінен құралып аймақтық мағына жасайды, бұл топ аймақтық фразеологиялық қордың елеулі бөлігін қамтитынын, екіншіден, аймақтық тұрақты тіркестер аймақтық сөздерден тұрады, дегенмен мұндай сөздердің сирегірек ұшырасатынын айтады. Сонымен қатар ғалым еңбегінде грамматикалық құрылымына қарай сөз тіркесі және сөйлем түріндегі аймақтық фразеологизмдер және сөз таптарына қатысы бойынша: а) етістік мағыналы; ә) есім мағыналы; б) үстеу мағыналы; в) бейтарап сөздердің қатысуымен жасалған фразеологизмдер деп топтастырып, арнайы тоқталады [13, 264 б.].

Фразеологизмдердің аймақтық ерекшелігін анықтауда қазақ тілінің Қытай сөйленісіндегі тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық тұрғыдан кең көлемде тоқталған еңбек ретінде ғалым С. Мұстафаұлының зерттеуін айтамыз. Ғалым өз еңбегінде Қытай қазақтарының тіліндегі аймақтық фразеологизмдерді әдеби тілдегі фразеологизмдермен салы-

стырып, олардың айырым белгілерін айқындайды. Сонымен қатар, халықтың басынан өткен тарихи себептердің аймақтық фразеологизмдерге уәж болуын этнолингвистика және әлеуметтік тіл ғылымы тұрғысынан талдап көрсетеді. Мәселен, Қытай тарихындағы халық санасына ауыр естелік қалдырған 1966—1976 жылдар аралығындағы «мәдениет зор төңкерісі» атты азапты жылдардың сарыны байқалған **қалпақ кию** «қылмысты деп танылу», **дазыбау жазу** «қылмысты әшкерелеу», **жала аудару** «ақталу», **қара көзілдірікпен қарау** «мән бермеу», **туы айқын** «саяси көзқарасы айқын», **майданы берік** «саяси табанды» сияқты тұрақты тіркестерді саралап көрсетеді [14, 28 б.]. Орыс тіл білімінде аймақтық фразеологизмдер мәселесіне қатысты алғашқы ой-пікірлер 19 ғасырдың орта шенінде қалыптаса бастады. Алғашқы аймақтық сөздіктерге жазылған пікірлерде орыс сөйленістеріндегі кейбір тіркестердің құрамында кездесетін дыбыстық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктер жайында теориялық мәліметтер кездеседі. Өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап орыс лингвистикасында аймақтық фразеологизмдерге арнайы көңіл бөлінді. Ол жайында ой-пікірлер Л. И. Ройзензон,

Е. Н. Шестакова, М. В. Орел, Б. В. Захаров, А. И. Федоровтардың зерттеулерінде қалыптасты.

Б. В. Ройзензон аймақтық фразеологизмдерді зерттеу ба-рысында тек әдеби тілмен салыстырып қана қою жеткіліксіз екендігін айта келіп, оларды басқа да сөйленістердегі фразеологизмдермен салыстыра отырып зерттеу қажеттігін ұсынады [15]. Түркологияда аймақтық фразеологизмдер арнайы қарастырылмағанымен, бұл мәселе түркітанушылардың назарынан тыс қалмаған. Бұл тақырып туралы жекелеген ой-пікірлер бірқатар түркі тілдерінің диалектологиялық еңбектерінде кездеседі. Мысалы, аймақтық фразеологизмдер өзбек тіл білімінде А. Шерматовтың, қырғыз тіл білімінде Б. М. Юнусалиевтің, қарақалпақ тіл білімінде Д. С. Насыровтың, сондай-ақ башқұрт тіл білімінде С. Ф. Миржанованың диалектологиялық еңбектерінде] кездеседі. Сонымен, аймақтық фразеологизмдер тілші ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі деңгейде қарастырылып келеді. Дегенмен, аймақтық фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің шығу төркініне, олардың табиғатын түсінуге, мазмұн меже, тұрпат меже жағынан дамуына, жете көңіл бөлінбей келеді.

Әдебиеттер:

1. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М., 1963.
2. Уәлиев Н. М. Фразеология және тілдік норма. — Алматы: РБҚ, 1999. — 115 б.
3. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. — Алматы: Дәуір, 2003. — 242 б.
4. Тасымов А. Еділ бойындағы қазақтардың тіл ерекшеліктері: филол. ғыл. канд... дисс. — Алматы, 1975.
5. Өтебеков Б. Қазақ диаспорасының тілі. — Алматы: Білім, 2000. — 181 б.
6. Жүсіпова Б. Түркістан тұрғындары тілінің ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. — Алматы, 2003. — 26 б.
7. Қалыбаева Қ. С. Қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері. — Алматы, — 1997. — 72 б.
8. Атабаева М. С. Қазақ тіліндегі диалектілік лексиканың этнолингвистикалық негізі: филол. ғыл. докт... дисс.: 10.02.02. — Алматы, 2006. — 283 б.

Жетінші күн адвентистері: діни ілімінің ерекшеліктері

Абжалов Сұлтанмұрат Өтешұлы, филос.ғ.к., доцент;

Халиков Сайтмурат Хажимурадович, магистрант

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Адвентистер (лат. Adventus — келу) — 1830 жылдары АҚШ-та христиан бағытының, протестантизм шеңдерінде пайда болған, адвентизм ерушілері.

«Жетінші күн адвентистері» атауы екі негізгі доктринаны сипаттайды:

1. Анық және айқын көрінетін Христостың Екінші рет келуі (ақырзаман) туралы.

2. Аптаның жетінші күнінің киелілігі туралы: адвентистер сенбі күнін, Муса Заңының шығуына дейін, әлемнің пайда болу күні деп қарастырады (Ескі Өсиеттің төртінші әмірінде де айтылып өткен).

«Адвентист» сөзі латынның adventus («көріну», «басталу») деген сөзінен шыққан, ол өз кезегінде Христостың Екінші келуіне, оған сенушілердің қайта тірілуі мен аспанға көтерілуін білдіреді.

Баптистік уағыздаушы Уильям Миллер (1782—1849) негізін салған. Миллер «Иисустың 1843 жылы жерге екінші рет келуі және 1000 жыл патшалық құруы» туралы (1831) кітабында, библияға сүйене отырып, әсіресе «Даниил пайғамбардың Кітабының» 8 тарауы 14-ші сөйлеміндегі «2300 күн» сөзіне және өзінің пайымдауына сүйене отырып, Христостың Екінші келуінің 1843ж. 21 наурыз — 1844ж. 21

наурыз аралығы деп анықтады [3, с. 51]. Бұл есептің бұлай жасалу себебі Яһудилік дәстүріне негізделген. Оларда жыл есебі көктемнен басталады [1].

1831 жылы Миллер ақырзаманның жақындап келе жатқаны туралы өзінің уағыздарымен көпшілік алдына шыға бастады. Алғашқы уақытта, бұл идеялары сәтті болмай, тыңдармандардың көпшілігі қатты назар аударған жоқ. Миллер 1833 жылы Нью-Йорк штатындағы баптистік қауымының пресвитеріне айналады. 1839 жылы Миллер маңызды жақтасын, «Чардон-стрит Чэпл» бостондық шіркеуінің пасторы болған Джошуа Хаймсты кездестірді. Ол адвентизмнің қалыптасуына Миллерден де артық атсалысты. Дж. Хаймс Миллер ілімін қолдау бағытындағы газеттік іс-әрекетін үлкен шабытпен бастады. Оның ең алғашқы мақалалары бостондық «Sign of the Times» («Уақыт нышандары») газетінде және нью-йорктік «Midnight Cry» («Түнгі айқай») журналында жарияланды. Осылайша әлемнің барлық бұрышына таралатын басылымдар, кітаптар мен брошюралардың ағымына бастау салынды. 1831 жылдан бастап 1844 жылына дейін У. Миллер осы тақырыпқа байланысты конференциялар ұйымдастырды. 1844 жылдың аяғына қарай 8 аптада көптеген қалаларға барып, жалпы 85 конференция ұйымдастырған екен [2].

Миллердің ізбасарлары, миллеристтер, күннен күнге көбейіп жатты. Сондықтан, Адвентизмнің ізбасарларының бірі Х. Эдсон (1806—1882), 1844 жылы өзіне «аян келгенін» айтады, ол бойынша бұл күн Христостың аспан ғибадатханасының екінші бөлімінде ғибадат етуінің бастауы деп түсіндіреді. Оның нұсқасында, 1844 жылы Христос аспанды тазартуға келді. Бұл тазарту Қорқынышты соттың алды болмақ.

1845 жылы өз ұйымы болмаған, миллериттер Олбани қаласына құрылтайға жиналды. Құрылтайда мыңжылдық патшалықтың Ассоциациясы құрылды және негізгі догматтар айқындалды. Сенім негіздері айналасында дискуссиялар барысында миллериттер бірнеше бағыттарға бөлініп кетті: Жетінші Күн Адвентистері, Құдайдың Екі Шіркеуі, Христиан Қайта оралу Шіркеуі, Тұңғыш Адвент Христиан Шіркеуі.

Олардың ішінде ең көпшілігі Жетінші күн адвентистері болатын. Өздерінің шіркеулік ұйымын Жетінші күн адвентистері 1863 жылы құрды. Бұған Елена және Джеймс Уайттар жұбы ұйымдастырған, Батл Крик қаласындағы (Мичиган штаты) 1863 жылғы конференция әсер етті, онда негізгі заңдар мен миссионерлік жұмыстың жоспары нақтыланды және Жетінші күн адвентистер шіркеуінің құрылуы жарияланды. Жетінші Күн Адвентистер шіркеуінің аяққа тұруында ерекше рөлді Елена Уайт атқарды (1827—1915). Оның ойынша, 1844 жылдың желтоқсанына оған Адвентисттерге «аспанға жол көрсететін» түсінде аян келді. Жалпы алғанда ол екі мыңға жуық аян көрген. Осыларың негізінде доктриналы ережелер қабылданып отырды [3].

Е. Уайт доктриналарды құруға қарағанда, адвентистердің өмір салтына арналған ережелердің дамуында үлкен рөл атқарды. Бұл ережелер оның «Христосқа жол», «Аян-

дар мен тәжірибелер» кітаптарында көрініс тапты. Аталмыш кітаптар Жетінші Күн Адвентистер арасында Библиядан кем емес авторитетке ие болатын. Э. Уайт өзінің аян түстерінің негізінде, періштелер адвентистерге «салауатты христиандық өмір» салтын ұстануын бағыштады деп, «санитарлы реформа» — ны енгізді.

Сенім негіздері мен ғибадаттарының ерекшеліктері

Жетінші күн адвентистерінде негізгі түсініктеріне әлемнің пайда болуы, Христостың бірінші және екінші келуі кіреді. «Әуел баста Ол бар болатын» (Иоанн 1:1) кітапта көрсетілгендей бұл үш түсінік Құдай патшалығына жол деп қарастырады. Яғни, Христостың екінші келуі кезінде жер бетінде тек Құдай Патшалығы ғана билік етеді. Бұл аталмыш түсініктерді Адвентистер, Қасиетті Жазбаға сүйене отырып дәлелдейді. Сондықтан Қасиетті Жазба Адвентистер үшін негізгі діни оқу болып табылады.

Адвентистер өздерінің пайымдауынша, Христостың Екінші рет келуі кезінде:

1. Жерде барлық нәрсе жойылады, қарсы шыққандар өледі. Ібіліс пен оның күнәхар періштелері жерге түседі. Күнәға батқандардың үстінен Құдайдың мыңжылдық соты басталады.

2. Мыңжылдық кезең аяқталғанда аспаннан Иисус, қасында Адамнан бастап соңғы ұрпағына дейін алып, Элеон тауына түседі.

3. Қысқа уақытқа күнәларын мойындамаған адамдар, айыптау үкімін шығару үшін қайта тіріледі. Одан соң аспаннан от түсіп, Ібіліс, күнәхар періштелер және күнәсін мойындамаған адамдар мәңгілікке жойылады. Құдайдың күдіретінің арқасында Жер беті қайта қалпына келіп, мәңгілік өмір мен тыныштық орнайды. Осылайша, Христос пен Ібіліс арасындағы үлкен арпалыс ақталады.

Жоғарыда айтылғанға сүйенсек, жер бетінде үздіксіз Христос пен Ібіліс арасындағы арпалыс жүріп жатыр, ол өз кезегінде заңды финалға — Христостың жеңісіне және оның мыңжылдық патшалық етуіне әкеледі. Осыдан Христостың Екінші келісі, Қорқынышты Сот және мыңжылдық патшалыққа деген қатты сенім орын алған.

Адвентистердің айтуынша, Қорқынышты соттан кейін, сынаудан өткен адамдардың күнәлары кешіріліп, сәйкес кітаптардан өшірілетін болады. Бірақ, Елена Уайттың түсіндіруі бойынша, сынақтан өтпегендердің есімдері «өмір кітабынан өшірілетін болады» (Дан. 7 және 8 тарау). Осыдан шыға, адвентистер жәннат пен тозақтың барын және жанның өлместігіне сенбейді дегенді көруімізге болады, олардың ойынша, жан денемен бірге өледі және Христостың оралуы күні ғана қайта тіріледі. Күнәхар болып қалмас үшін, адвентистер Қасиетті Жазбада жазылғанды ұстанып, тақуа өмір сүру керек дейді.

Дұрыс өмір сүру үшін адам Мұсаның 10 әміріне мән беріп, қатаң ұстануы керек, әсіресе сенбі күнін ұстану (төртінші әмір). Сенбі күні, таңдаулылар белгіленген, «Мөр» ретінде қарастырылады. Бұл қасиетті әрі Құдайға жалбарынатын күн, Құдаймен сөйлесетін күн, еңбек етуге

болмайтын, алайда әлсіздер мен ауру адамдарға көмек көрсетуге тиіс күн. Жетінші күн адвентистері Құдай берген жетінші күнді тойлай отырып, олар Құдайды өздерінің Жаратушысы ретінде мойындайды деп санайды. «Исход» кітабында жиырмасыншы тарау 8—11 өлеңде жазылғандай: «8. Қасиет тұту үшін, сенбі күні есінде болсын; 9. Алты күн бойы жұмыс істе, өз істеріңді бітір; 10. Ал жетінші күні — сенбі Құдайыңа, Тәңіріңе сенің, аталған күні сен болсын, балан болсын, қызың болсын, құлың болсын, күнің болсын, малың болсын, қонағың болсын, ештеңе істеме; 11. Себебі алты күн ішінде Құдай аспан мен жерді, мұхит пен оның ішіндегі барлық нәрсені жасады, ал жетінші күні демалды; сондықтан Құдай бұл сенбі күнін жарылқады.»

Бұнымен қатар Христостың Екінші келуіне дайындалу үшін Жетінші күн адвентистеріне рухани ғана емес, физикалық күш салулары қажет. Сондықтан, Елена Уайттың авторитетті еңбектері, доктриналардың қалыптасуына қарағанда, адвентисті өмір салты ережелерінің дамуында үлкен ықпал етті. Елена Уайтты ізбасарлары Құдайдың пайғамбары деп санады.

Жетінші Күн Адвентистері физикалық дамуларына үлкен көңіл бөлгендіктен, Елена Уайт «санитарлы реформа» енгізді, яғни салауатты христиан өмір салтының ережелерін бекітті. Реформадағы ережелер бойынша, Жетінші күн адвентистері әлемнің көптеген елдерінде медициналық орталықтар ашып, салауатты өмір салтын насихаттады. Осылайша, 1990 жылы Лома Линда Университетінің қарамағындағы атақты медициналық орталықта, алғашқы протонды терапия клиникалық орталығы ашылды. 2003 жылға дейін Лома Линда Университетінің Медициналық орталығындағы протонды терапия центрі АҚШ та жалғыз болып келді. Орталық простата, бас ми рак және сонымен қатар, көз бен өкпенің қатерлі ісіктерін емдеуге маманданған. Орталықта тұрақты түрде протонды терапияны кең спектрде онкологиялық ауруларды емдеу мақсатында, клиникалық зерттеулер жүргізіліп жатады. Жетінші күн адвентистері әлемнің кейбір елдерінде ұйымдасқан түрде қан тапсырудан өтеді. Шіркеу Колумбияның алғашқы ұлттық донорлық компаниясына қатысады [4].

Адвентистердің ойынша, адам өз денесін қайта тірілуге дайындауы керек. Ол үшін келесі ережелерді ұстану қажет:

1. Догматтарға сүйене отырып, Жетінші күн адвентистеріне белгілі бір, яғни зиян келтіруі мүмкін, өнімдер түрі қолдануға рұқсат етілмейді. Дәлелірек:

1. Тамаққа шошқаның, қоянның, кейбір балық түрлерінің, мысалы сомның, етін қосуға болмайды және кез келген жануардың қанын жеуге тыйым салынады. Шошқа етіне қол тигізуге де болмайды, себебі шошқа адвентистерде «таза емес жануар» болып саналады. Аталған өнімдері өндіруге немесе оларды өндіруге қатысуға болмайды.

2. Жұмыртқа, қатты ірімшік, кофе және шәй (жасыл шәй да) қолдануға болмайды.

3. Алкогольды ішімдіктер, табак өнімдерін және наркотикалық заттарды қолдануға болмайды, сондықтан адвентистер осы мәселелермен күреске көп көңіл бөледі. 1960 жылы Шіркеу «Шегуді қалай тастауға болады» атты бағдарлама ойлап тапты, ол темекі шегетін адамдарға көмек ретінде шығарылды.

4. Белгілі бір медикаменттер түрлерін ішуге болмайды.

2. Жетінші күн адвентистері шіркеуі аборт пен ажыраулардың нағыз қарсыласы болып табылады.

3. Жетінші күн адвентистерінде некеден тыс сексуалды қатынастарға рұқсат етілмейді, себебі бұл жақындық тек ерлі зайыптылар ара қатынасы шеңберінде ғана орын ала алады. Сондықтан адвентистер гомосексуализмге қарсы шығады [5].

Адвентистер іліміне Қасиетті Үштікке (Құдай үштігі — Әке, Бала және Қасиетті Рух) және аспан ғибадатында Христостың қызметіне сену сипатты. Адвентистер Құдайды жалғыз деп санайды. Әке, Бала және Қасиетті Рух — үш өзара мәңгі тұлғалардың бірлігі. Құдай мәңгі, күдіретті, бәрін біледі, бәрін көреді, күнәсіз және адам түсінігінен жоғары, Құдай туралы оның уаһилері арқылы танимыз. Адвентистер өз кітаптарында Құдай бір ғана тұлғадан тұрмайды деп есептейді. Себебі, Қасиетті Жазбада көптік есімдіктер мен септіктердің қолданылады, мысалы: «Сотворим человека по образу Нашему» (Быт. 1:26); «Вот, Адам стал как один из Нас» (Быт. 3:22); «Сойдем же» (Быт. 11:7). Қасиетті Жазба Құдайдың тікелей сөзін жеткізеді дегенге сүйенеді.

Жетінші күн адвентистерінің Құдайға құлшылық етуі Библияны оқу мен уағыз кіреді, сонымен қатар, ересек жаста толық бату арқылы сулы шоқыну жатады. Жетінші күн адвентистерінің пікірінше, шоқыну — Құдайдың заңы. Ол Христоспен ортақтықтың, күнәлардың кешірілуі мен Қасиетті Рухты қабылдаудың белгісі. Әдетте, шоқыну, адам Қасиетті Жазбаны мойындап, Оның ілімін қабылдауға дайын екенін білдіргенде, жасалынады. Ол Христосқа деген қатты сенімін және өз күнәларын кешірілуін тілеуін білдіреді [6].

Әдебиет:

1. Günay Tümer, Abdurrahman Küçük. Dinler Tarihi. — Ankara, 1988. — S. 219—220.
2. Ali Rafet Özkan, Fundamentalist Hristianlık Yedinci Gün Adventizmi. 2002, — S 51.
3. E. Sydney Ahlstrom. A religious History of the American People. — London, 1973. 480.
4. William Miller. «Letter to J. V. Himes. Jan. 26 1844», «Midnight Cry», VI/221.
5. Martin Walter. The Truth About Seventh — day Adventism. Grand Rapids: — Zondervan Publishing House, 1960.
6. Е. Зайцев, «История развития Церкви АСД в России», 2008. С. 124.

Медициналық мекемелердегі есеп пен талдаудың қазіргі жағдайы

Азретбергенова Гулмира Жарылхасиновна, э. ф.к., доцент;

Әнеш Қ., магистрант

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Президент Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы — 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына кірудің басым бағыттарының бірі ретінде медициналық мекемелерде тиісті халықаралық стандарттарға сәйкес келетін, қазіргі заманғы технологияларды игерген жоғары білікті мамандарды даярлау мен қайта даярлау үрдісінің өзара байланысты бүтіндігін қамтамасыз ету керектігін атап өтті [1].

Денсаулық сақтаудың жағдайы, медициналық іс-шаралардың мазмұны және сапасы медицина ғылымы мен техниканың даму деңгейі арқылы қамтамасыз етіледі. Қазіргі Қазақстандағы денсаулық сақтау осы саланы ұйымдастырудың жаңа формасына өту үрдісімен сипатталады және ол жалпы халықтың игілігіне қызмет етіп, тұрғындардың денсаулық сақтау іс-шараларына белсенді араласуына негізделеді.

Медициналық мекемелердегі есеп пен талдаудың қазіргі жағдайына талдау жасау үшін 2010 жылы «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеуден өткізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына, 1998 жылғы 22 сәуірдегі «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы», «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есепберу туралы» 2007 жылғы 28 ақпандағы Қазақстан Республикасының № 234-ІІІ заң, Қазақстан Республикасының өзге заң актілеріне сәйкес және «100 мектеп, 100 аурухана» бағдарламасына орай іске қосылған «Шымкент қалалық балалар емханасы» таңдап алынды [2].

Шымкент қалалық балалар емханасы субъектісі, қызметкерлерінің жыл ішіндегі орташа есеппен алғанда 50-ден және активтерінің жыл ішіндегі жалпы құны орташа есеппен алғандағы алпыс мың айлық есептік айырысу көрсеткіштен аспайды.

Ұйымның атауы: Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау басқармасы Түркістан қалалық балалар

емханасы шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік коммуналдық кәсіпорны;

Ұйымның қызметінің түрі: кең профилді қызметтер;

Ұйымдастыру-құқықтық нысан: шарушылық жүргізу құқығы бар мемлекеттік мекеме;

Қызметкерлердің орташа жылдық саны: 793 адам

Шымкент қалалық балалар емханасы мемлекеттік тіркеуден өткен күннен бастап заңды тұлғаның құқығын алды.

Шымкент қалалық балалар емханасы өз қызметін осы Жарғыға, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңдарына сәйкес жүргізеді.

Шымкент қалалық балалар емханасы Қазақстан Республикасының заңдарында осындай ұйымдық-құқықтық нысан үшін белгіленген барлық құқықтарды пайдаланады.

Шымкент қалалық балалар емханасы өз міндеттемелері үшін барлық оның иелігіндегі мүлкімен жауап береді. Шымкент қалалық балалар емханасы қатысушысы міндеттемелері бойынша жауапты емес және балалар емханасының іс-әрекеттеріне байланысты шығының өзінің Жарғылық капиталға енгізген салымының құны шегінде көтереді.

Шымкент қалалық балалар емханасы өз атынан келісімдер жасасуға, мүлктік және жеке-дара мүлктік емес құқықтарды иемденуге, сот органдарында талапкер және жауапкер болуға құқылы.

Шымкент қалалық балалар емханасының дербес балансы болады және толық шаруашылық есеп жасау, өзін-өзі қаржыландыру және өз шығынын өзі өтеушілік, соның ішінде валюталық өз шығынын өзі өтеушілік негізінде іс-әрекет жасайды. Шымкент қалалық балалар емханасы фирмалық атауы көрсетілген мөрі, фирмалық таңбасы, фирмалық бланкі болады.

Кесте 1. Шымкент қалалық балалар емханасының бухгалтерлік балансы
(01.01.2015–31.12.2016 аралығы бойынша)

Активтер	Жол коды	Есепті кезеңнің аяғында, мың тг.	Есепті кезеңнің басында, мың тг.
Активтер			
I. Қысқа мерзімді активтер:			
Ақша қаражаты және оның баламалары	010	311 625,00	374,00
Сату үшін қолдағы бар қаржы активтері	011		
Туынды қаржы құралдары	012		
Пайда мен залал арқылы әділ құны бойынша есепке алынатын қаржы активтері	013		

Активтер	Жол коды	Есепті кезеңнің аяғында, мың тг.	Есепті кезеңнің басында, мың тг.
Өтегенге дейін ұсталатын қаржы активтері	014		
Өзге де қысқа мерзімді қаржы активтері	015		
Қысқа мерзімді сауда және өзге де дебиторлық берешек	016	26 266,00	34 045,00
Ағымдағы табыс салығы	017		
Қорлар	018	416 671,00	351 147,00
Өзге де қысқа мерзімді активтер	019	–154,00	–459,00
Қысқа мерзімді активтердің жиыны (010 жолдан 019 жолды қоса алғанда сомасы)	100	754 408,00	385 107,00
Сатуға арналған активтер (немесе істен шыққан топтар)	101		
II. Ұзақ мерзімді активтер			
Сату үшін қолдағы бар қаржы активтері	110		
Туынды қаржы құралдары	111		
Пайда мен залал арқылы әділ құны бойынша есепке алынатын қаржы активтері	112		
Өтеуге дейін ұсталатын қаржы активтері	113		
Өзге де ұзақ мерзімді қаржы активтері	114		
Ұзақ мерзімді сауда және өзге де дебиторлық берешек	115		
Үлестік қатысу әдісімен есепке алынатын инвестициялар	116		
Инвестициялық мүлік	117		
Негізгі қаражат	118	6 378 110,00	6 810 087,00
Биологиялық активтер	119		
Барлау және бағалау активтері	120		
Материалдық емес активтер	121	2 255,00	2 255,00
Кейінге қалдырылған салықтық активтер	122		
Өзге де ұзақ мерзімді активтер	123		
Ұзақ мерзімді активтердің жиыны (110 жолдан 123 жолды қоса алғанда сомасы)	200	6 380 365,00	6 812 342,00
Баланс (100 жол + 101 жол + 200 жол)		7 134 773,00	7 197 449,00
Міндеттеме және капитал			
III. Қысқа мерзімді міндеттемелер			
Қарыздар	210		
Туынды қаржы құралдары	211		
Өзге де қысқа мерзімді активтер	212	12 811,00	12 811,00
Қысқа мерзімді сауда және өзге де кредиторлық берешек	213	380 356,00	314 788,00
Қысқа мерзімді резервтер	214		
Табыс салығы бойынша ағымдағы салық міндеттемелері	215	593,00	5 690,00
Қызметкерлерге сыйақылар	216		
Өзге де қысқа мерзімді міндеттемелер	217	–274,00	–526,00
Қысқа мерзімді міндеттемелердің жиыны (210 жолдан 217 жолды қоса алғанда сомасы)	300	393 486,00	332 763,00
Сатуға арналған істен шыққан топтардың міндеттемелері	301		
IV. Ұзақ мерзімді міндеттемелер			
Қарыздар	310		
Туынды қаржы құралдары	311		
Өзге де ұзақ мерзімді міндеттемелер	312		
Ұзақ мерзімді сауда және өзге де кредиторлық берешек	313		
Ұзақ мерзімді резервтер	314		
Кейінге қалдырылған салықтық активтер	315		
Ұзақ мерзімді міндеттемелер	316		

Активтер	Жол коды	Есепті кезеңнің аяғында, мың тг.	Есепті кезеңнің басында, мың тг.
Ұзақ мерзімді міндеттемелердің жиыны (310 жолдан 316 жолды қоса алғанда сомасы)	400		
V. Капитал			
Жарғылық (акционерлік) капитал	410	6 741 287,00	6 864 686,00
Эмиссиялық кіріс	411		
Сатып алынған меншікті үлес құралдары	412		
Резервтер	413		
Бөлінбеген пайда (өтелмеген залал)	414		
Негізгі ұйымның меншік иелеріне тиесілі капиталдың жиыны (410 жолдан 414 жолды қоса алғанда сомасы)	420	6 741 287,00	6 864 686,00
Бақыламайтын меншік иелерінің үлесі	421		
Барлығы капитал (420 жол +/- 421 жол)	500	6 741 287,00	6 864 686,00
Баланс (300 жол +301 жол+400 жол + 500 жол)		7 134 773,00	7 197 449,00

Шымкент қалалық балалар емханасы қолданыстағы заңдарға сәйкес өз мүлкін Қазақстан Республикасының заңдарына, өз қызметінің мақсаттарына және мүліктің пайдаланылуына сәйкес иемденеді, пайдаланады және билік етеді.

Өзінің еңбегімен балалар емханасы іс-әрекеттеріне еңбек шарты немесе қызметкердің серіктестікпен еңбек қатынастарын реттейтін басқа нысандар негізінде қатысқан тұлғалар еңбек ұжымының мүшелері болып табылады.

Шымкент қалалық балалар емханасы жұмыс тәртібі Қазақстан Республикасының еңбек заңдырының нормаларымен реттеледі.

Бас дәрігер Шымкент қалалық балалар емханасы Қазақстан Республикасының еңбек заңдары шеңберіндегі еңбек қатынастарына байланысты барлық мәселелерді шешеді. Еңбекақының нысанын, жүйесін және мөлшерін, сонымен қатар қызметкерлердің табыстарының басқа түрлерін Бас дәрігер тағайындайды. Әрбір қызметкердің еңбек табысы жұмысының түпкі нәтижесі ескеріле отырып, оның жеке еңбек үлесімен, бірақ жоғарғы деңгейін шектемей анықталады және Қазақстан Республикасының қолданылып жүрген заңдарына сәйкес оған салық салынады [3].

Шымкент қалалық балалар емханасы қызметкерлерге Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген барлық әлеуметтік-экономикалық құқықтардың берілуіне кепілдік береді.

Шымкент қалалық балалар емханасы барлық қызметкерлерге қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге міндетті және заң белгілеген тәртіппен олардың денсаулығы мен еңбек ету қабілетіне келтірілген зиян үшін жауапкершілік көтереді.

Шымкент қалалық балалар емханасының қызметін доғаруға, жоғарыда көрсетілген негіздерден басқа, келесі жағдайлар негіз бола алады.

Мекеменің ақшалай қаржысы кассада қалма-қол ақша түрінде жатады. Ақшалай қаржаларды бухгалтерлік есепке алудың негізгі міндеттері: айырысу, күнделікті көлік

құрамдарына қажетті шығындарды төлеп отыру, кеңсе тауарларын сатып алу, сондай-ақ ұйымның хат және басқа да құжаттарды пайта арқылы жөнелту.

Кассалық операцияларды жүргізу тәртібі мен мемлекеттік мекемелердің кассаларындағы қалмы қол ақшаның лимитін ҚРҚМ 2000 жылдың 25 шілде бұйрығы мен оған кірген № 195 өзгертулер мен талықтырулармен бекітілген [4].

Қолма — қол ақшана мемлекеттік мекеменің кассирі есеп айырысу ашылған банк мекемесінен чек кітапшасы арқылы ала алады. Алынған қаржы мемлекеттік мекеменің кассасыны сол күні кіріс кассалық ордер арқылы жөнелтіледі. Кіріс және шығын ордерлер кіріс және шығын журналына тіркеледі. Кассирлік қызметкер орналасқан уақытта яғни мекеме басшысы касса қызметкерін тағайындау туралы бұйрыққа қол қойғаннан кейін мекеме касса қызметкері арасында шатерналдық жауапкершілікке келісім шарт жасалынды

Кассалық операциялар есебі касса кітабында жүргізіледі.

Кассир әр кассалық ордермен ақша алу, ақша беруін кассалық кітапқа міндетті түрде жазып алуы керек.

Күнсайын, кассир жұмыс күннің аяғында күннің барлық операцияларын санап, кассада келесі күнге қалған ақша маннерін есептеп, есеп беру түрінде кассалық кітаптың жұлынбалы парағы мен кіріс және шығын құжаттарды бухгалтерияға жібереді.

Кассир — материалдық жауапты адам. Ол касса операцияларын жүргізу тәртібімен таныс болуға тиіс. Осыдан кейін ғана оның материалдық толық жеке дара жауапкершілігі туралы онымен шарт жасалынады. Егер еңбек ақы мен басқа да төлемдерді беру үшін субъекті басшысының жазбаша бұйрығы бойынша басқа адамдар тартылатын болса, онда бұлардың материалдық толық жеке дара жауапкершілігі туралы олармен де шарттар жасалынады.

Кассадағы операциялар есебі — «Кассадағы ұлттық валютадағы ақша қаражаттары» бөлімшесінің активті жинақтаушы шоттарында:

1010 — «Кассадағы ұлттық валюта түріндегі қолма-қол ақша»

1020 — «Кассадағы шетел валютасындағы ақша қаражаттары» шоттарында жүргізіледі.

«Кассадағы ұлттық валютадағы ақша қаражаттарының» есебі Қазақстан Республикасының Ұлттық банкісі бекіткен кассалық операцияларды жүргізу тәртібіне сәйкес жүргізіледі (24 БЕС) [5].

Кассаға ақша қабылдау кассаның кіріс ордерлері бойынша жүзеге асырылады, оған бас бухгалтер мен кассир қол қояды. Кассаға ақша салған жеке немесе заңды тұлғаларға бас бухгалтер мен кассир қол қойған ақшаны қабылдағаны туралы түбіртек (квитанция) (ордердің қиынды бөлігі) беріледі. Төлемдерге ақшаны қабылдаған кезде кассир «Төлем таңбаларын анықтау тәртібін» басшылыққа алуға міндетті. Кассаға қабылданған теңге сомасы жазумен жазылып, тиын сандармен (цифрмен) жазылады.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан жолы — 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // — Астана: Елорда, 2014 ж. — 48 бет.
2. Инструкция по бухгалтерскому учету в учреждениях, содержащихся за счет республиканского и областного бюджетов: от 27 января 1998 года № 30 с изм. И доп. Департамент Казначейства Министерство Финансов Республики Казахстан.
3. Нұрсейітов Е. О. Ұйымдардағы бухгалтерлік есеп. Оқулық құралы. — Алматы: «ЛЕМ» баспасы, 2009 ж.
4. «Библиотека бухгалтера и предпринимателя» — № 7 (156), шілде 2003 ж., «БИКО» баспа үйі.
5. Қожамқұлов Т. «Еңбекті ұйымдастыру мен басқару тәсілдері» — Алматы: Мектеп, 2002 ж.

Қазақстан Республикасы АӨК-ін дамытудағы инновациялық процестер

Алимкулова Эльвира Сихимовна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қазақстанның ДСҰ-на қосылуы, әлемдік азық-түлік, қаржы және экономикалық дағдарыстар, елдің импортқа деген жоғары азық-түліктік тәуелділігі тек отандық ауылшаруашылық тауар өндірушілерді тиімді қорғау механизмін қолдана отырып оның ауылшаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату ғана емес, сонымен қатар астық саласын дамытудың инновациялық-инвестициялық үлгісін талап етеді.

Ауыл шаруашылығын дамытудың инновациялық-инвестициялық үлгісін жүзеге асыру мүмкін болмайтын инновациялар, әдетте ірі ауылшаруашылық тауар өндірушілердің аз бөлігіне ғана қол жетімді. Ауыл шаруашылығын дамыту үшін қажет етілетін ресурстарға қарағанда, инновациялық қызмет үшін ресурстар азырақ [1]. Қазіргі жағдайда ауылшаруашылық өндірісінің инновациялық-инвестициялық үлгісінің үш өзара байланысты бағыттары бар:

- адам факторына деген инновациялар, бұл жаңашылдықты өндейтін іргелі және қолданбалы ғылыми-зерттеу ұйымдарын, білім беру саласын басымды дамыту, инновациялар бойынша мәліметтер банкісін, сонымен қатар ауылшаруашылық тауар өндірушілерге қызмет көрсететін ақпараттық-кеңес беру жүйесін құрған кезде ғана мүмкін;
- биологиялық факторларға инновациялар, олартопырақ құнарлығының жоғарылауын, ауылшаруашы-

шылық егістік шығымдылығының және ауылшаруашылық малдар өнімділігінің өсімін қамтамасыз ететін жаңашылдықтарды зерттеумен және дамытумен байланысты.

Көптеген жаңа техникаға негізделетін салаларды технологиялық жаңғырту арқылы ауылшаруашылық өндірісіндегі бірнеше кері факторларды женуге мүмкіндік береді: экономикасы дамыған елдерге қарағанда 8—10 есе төмен еңбек өнімділігінің төмен деңгейі; орташа әлемдік көрсеткіштерден бірден үш бөлігіне артта қалып отырған астық сығымы; 10—15 % тауар өндірушілер пайдаланатын материалдық-техникалық, табиғи-жер, еңбек және қаржы ресурстарын, сонымен қатар жоғары тиімді ресурсты үнемдеу технологияларының төмен пайдалану деңгейі.

Сонымен, ауыл шаруашылығының өндірістік әлеуетін технологиялық және техникалық жаңғырту саласында оны өндіріс құралдарымен қамтамасыз ететін экономика саласының дамуы үлкен рөл ойнайды.

Агроөнеркәсіптік кешендегі бұл бағыттарды жүзеге асыру үшін ұлттық инновациялық экономика элементтерінің бірі ретінде ұлттық инновациялық жүйені құру қажет. Бұл жүйе технологиялық, экономикалық, заң және ұйымдастырушылық тұрғыдан құрылуы тиіс.

Ауыл шаруашылығында инновациялық қызмет тиімді болу үшін төрт факторлар топтары іске қосылуы қажет:

экономикалық және технологиялық; құқықтық және саяси; ұйымдастырушылық-басқарушылық; әлеуметтік-психологиялық және мәдени.

Бұл факторлардың әрбір тобын максималды түрде іске қосу үшін келесілер қажет:

- ғылыми зерттеулер тиімділігінің жаңа техникалық және технологиялық деңгейіне жетуге мүмкіндік беретін генетика, информатика және нанотехнологияның жаңашыл жетістіктерін пайдалану, сонымен қатар өндірісті үнемдеу саласында зерттеулерді дамыту;
- әлемдегі экономикасы дамыған елдерде олардың болашақ үлгілеріне сәйкес келетін, еңбек өнімділігінің өсімін және технологиялық серпілісін, ресурстар үнемділігін, ауылшаруашылық өндірістің табиғи ортасының сақталуын қамтамасыз ететін көліктер мен құралдардың жаңа түрлері мен кластарын құру;
- ауылшаруашылық дақылдарды өсірудің және малдарды бағудың әртүрлі табиғи аудандарына, сонымен қатар аграрлық азық-түлік нарығындағы бәсекеге қабілеттілік пен өндірісті жаңғырту талаптарына бейімделген ауылшаруашылық өнімдердің ресурстарды үнемдеуші және жоғары өндірістік технологияларын дамыту және игеру;
- салааралық пропорцияларды теңестіру, барлық ресурстар түрлерінің ұдайы өндірісін қамтамасыз ету, ауылшаруашылық тауар өндірушілерден бастап сауда өрісімен аяқталатын барлық тізбектері бойынша табыстарды әділ бөлістіру мәселелеріне жауап беретін агроөнеркәсіптік өндірістің және аграрлық азық-түлік нарығының ұйымдастырушылық-экономикалық қызмет ету механизмін қалыптастырудың заманауи тәсілдерін дәлелдеу;
- ақпараттық технологиялардың қарапайым формаларынан ғылым мен білім, аграрлық азық-түлік нарығының қызмет етуін және өндіріс мақсаттары үшін елдің агроөнеркәсіптік кешенін ақпаратпен қамтамасыз етудің кешенді және барлығын қамтитын жүйесін құруға көшу.

Бірақ келесіні ескеру қажет, факторлардың әр тобын ауыл шаруашылығындағы ғылыми жетістіктерін игерудің тиімді ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі болмай іске қосуға мүмкін емес. Отандық астықтың инновациялық бәсекелестік артықшылығына жету инновациялық қызметтің барлық бағыттары бойынша жүргізілуі қажет: генетикалық іріктеушілік, өндірістік-технологиялық, ұйымдастырушылық-басқарушылық [2].

Қазіргі жағдайда нарық инфрақұрылымының дамуымен, сонымен қатар оның баға тұрақтылығы механизмін жетілдіруімен байланысты ұйымдастырушылық-басқарушылық инновацияларға басымдық берілуі қажет.

Астық нарығының инфрақұрылымын дамыту ол үшін оның ішіне бірыңғай дамыған ақпараттық, компьютерлік және байланыс жүйені, қосарлы және қарапайым қойма куәліктері бар сауда жүйесін, астықтың биржалық сауда

жүйесін өзіне қосатын ақпараттық-сауда жүйені құруды, порттық қондырғыларды жетілдіруді, теміржол мен өзен көліктерінің материалдық-техникалық базасын нығайтуды, сонымен қатар жүкті көтеру қондырғыларды жетілдіруді ұсынады. Бұл астықтың тауар айналымындағы логистикалық шығындарды қысқартуға мүмкіндік береді.

Инновациялардың ұйымдастырушылық блогында астық одағының жұмыс істеуі маңызды рөл ойнайды. Оның қызметтері болыптауарлық, сонымен қатар экспорттық астық ағымының үйлестіруіне мемлекеттік ықпалының әсер етуін күшейту, ішкі астық нарығындағы баға жағдайының тұрақтылығы, жүкті көтеру қондырғылары мен басқа да сақтау қоймаларының құрылыс бағдарламасын жасау және жүзеге асыру жолымен астық нарығының инфрақұрылымын дамыту.

Ұйымдастырушылық-басқарушылық инновациялар нарыққа қатысушылар үшін және де ең алдымен ауылшаруашылық тауар өндірушілер үшін әділ бәсекелестікті жүргізу, оларды арзан, сапалы, әрі сұранысқа ие астықты өндіруге ынталандыру үшін жағдайлар жасауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде оларға өз қызметінің тиімділігін жоғарылатуға және өндірісте жаңа сұрыптар мен гибридтерді, дәнді дақылдардың өзіндік құнын төмендетуге және оның бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға ықпал ететін энергияны үнемдейтін технологиялар мен дәнді дақылдар өнімділігін ұлғайтудың басқа да құралдарын пайдалану мүмкіндігін кеңейтеді.

Бірақ бұл шараларды жүзеге асыру олардың мемлекеттік қолдауының төмен деңгейі және ресурспен қамтамасыз ететін салалардың монополизмі әсерінен астық өндірісіне деген шығындардың тұрақты өсімі арқасында тежеліп отырады.

Көп жоспарлы және көп өлшемді мәселе ретінде астық шаруашылығындағы инновациялық қызмет шаруашылық, аймақтық деңгейде қажетті шешім таппады, бұл ғылыми-техникалық прогрестің нәтижелерін ендіру және қолдану кезінде онсызда күрделі жағдайды қиындата түсті, сонымен қатар көптеген ішкі және сыртқы жағымсыз мәселелерді туындатты. Бұл мәселелер астық шаруашылығында бұрыннан жинақтала берген болатын, бірақ нарықтық қатынастар кезінде толық және күрт көріне бастады [3].

Егер көптеген дамыған елдерде ауыл шаруашылығындағы инновациялық қызмет оның тиімді қызмет етуінің негізі болып табылса, Қазақстанда ол тек жеке мықты экономикалық астық өндіруші шаруашылықтарға, астық өндіретін аймақтар үшін қол жетімді болып табылады.

Сонымен астық шаруашылығының дамуына көп көңіл бөлінетін болса, АӨК-гі көптеген маңызды мәселелер шешім табады, ол ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін қолдану кезінде агроөнеркәсіптік өндірістің өсу деңгейінің бастапқы буыны болып табылуы мүмкін.

Мақала авторы осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселені тереңірек зерттеді. Зерттеу жұмыстары халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда [1], Аграрлық нарық проблемалары журналдарында жарық көрді [2,3].

Әдебиет:

1. Молдашев А. Б., Никитина Г. А. Экспортно-импортные связи Казахстана на продовольственном рынке // X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция «АПК Беларуси: новейшие вызовы региональной и международной интеграции». — 2014. — Б. 197–200.
2. Калдиярова Д. А., Нуртаева А. К. Инновационная деятельность в обеспечении конкурентоспособности предприятий // Аграрлық нарық проблемалары. — 2015. — № 4. — Б. 5–10.
3. Тлеужанова М. А., Қасенова А. Ж., Учкampiрова А. Б. Аграрный сектор Казахстана и его экспортные возможности // Аграрлық нарық проблемалары. 2016. — Б. 22–29.

Қазақстан Республикасы АӨК-ін мемлекеттік қолдау мәселелері

Алимкулова Эльвира Сихимовна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ. (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Әлемдік экономикаға ықпалдасу біздің еліміз үшін маңызы зор өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) кіру біз үшін — әлемдік бәсекелестікке қатысу, бұл жерде ең бірінші тұтынушылардың мүддесі сақталынады, сатылатын зат неғұрлым сапалы, бағасы тиімді болса, соғұрлым өтімді болады.

Қазақстанның ДСҰ-на кіруі туралы дау-дамайлар 20 жылдан бері осы уақытқа дейін созылып келді және де үлкен пікір таласқа ие болды. Бүгінгі күні Қазақстанның ДСҰ-на кіруі туралы пікір таластар аяқталып, қазіргі таңда Қазақстан ДСҰ-на қабылданды, нарықтық қатынастарға өту нақты алғанда экономиканың әлдеқайда жаңа сапалық күйіне көшуді білдіреді. Мұның өзі тұтастай бірқатар объективті факторлардан көрінеді. Нарықтық экономиканың тиімді жұмыс істеуінің негізгі шарты нарықтық іс басындағы субъектілердің толық өзін-өзі басқаруы мен олардың экономикалық жауапкершілігіне негізделетін тәуелсіздігі болып табылады.

Мемлекеттің қолдауынсыз ауыл шаруашылығы дамымайды, шаруа қожалары өздерінің болашақтағы мүмкіндіктеріне деген сенімін жоғалтып, сәйкесінше тоқырауға ұшырайды. Мемлекеттік қолдаудың көптеген аспектілері бар. Мысалы, аграрлық өндірістің дамуы, мемлекеттің қажеттіліктері үшін ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу, бағаны реттеу, ауылшаруашылық өнімдерінің негізгі түрлерінің өндірісіне квота бөлу, сырттан келетін арзан өнімдерге кедергілер қою, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру және т. б. қолдау [1].

Ауыл шаруашылықты мемлекеттік қолдау әлемдік қауымдастықтың көптеген елдері үшін тән нәрсе. Нақты жағдайларға байланысты оның мақсаттары әр түрлі.

Мысалы, жоғары табыстары мен өмір сүру деңгейіне жеткен индустриалды экономикалық дамыған елдер осылайша ұлттық азық-түлік тауарлардың салыстырмалы тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін, өндірістің техникалық-технологиялық модернизациясының қажетті динами-

касын, ауыл аумақтарын дамыту тұрақтылығын қолдауға ұмтылып жүр, яғни нарықтық өзін-өзі реттеуді талап етіп отырған нәтижелілікпен қамтамасыз ете алмай жатқан мәселелерді шешуге тырысып жатыр.

Қазіргі уақытта елдің агроөнеркәсіптік нарығының дамуы АӨК-гі халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуынсыз мемлекет жалғыз өзі кепілдік бере алмайды. Интеграциялық қалыптасуында қатысуы аса маңызды болып табылады.

Қазақстан үшін ТМД елдерінің интеграциялық одағына, Еуразиялық экономикалық одаққа бұл қатысуы қатысушы елдердің барлық тұрғындары үшін негізгі азық-түлік тауарларының түрлерін өндіру арқылы қамтамасыз етілетін басты шарты болып табылады. Артықшылығы болып осал және әлеуметтік аз қамтылған халық, адамның әрекет қабілеттілігі мен өмір сүруін қолдау және сақтау үшін қажетті немесе азық-түлік түсімінің сыртқы қайнар көздерінен толық және максималды мүмкіндік болатын тәуелсіздігі кезінде азық-түлік тауарларының сандық және сапалық экономикалық қол жетімділігі [2].

Ауыл шаруашылығы Қазақстанның АӨК-нің негізгі бұрышы. Онда еңбекке қабілетті тұрғындардың 23 %-ы жұмысбасты және ол республикадағы халық шаруашылығының барлық өнімдерінің 25 %-ын береді. Қазақстанның ауыл шаруашылығы сатуға мол астық, ет, жүн, тағы да басқа өнімдерін жеткізе отырып мемлекетаралық маңызға ие.

Қазақстанда ірі ауыл шаруашылығының дамуына ең бастысы етістік, жайылма, өрістер кіретін көлемді ауыл шаруашылығы алқаптары бар үлкен жер қорының болуы ықпал етеді. Қазақстанның егін шаруашылығына қарағанда азырақ өнім береді, бірақ онда ауылдың еңбекке қабілетті тұрғындарының көп бөлігі жұмылдырылған.

Ауыл шаруашылығында ірі шаруашылықтардың материалдық-техникалық базасын, жерді айдаудағы шағын шаруа

қожалықтары құрылымдарының, әсіресе осы жерді өңдеуге мүмкіндігі барлардың қажеттіліктеріне сай бейімдеуге бағытталған түбірлі реформа жүргізілуі тиіс.

Аграрлық реформаға қарсы келудің субъективті факторларына шаруашылықтың әкімшілік-басқару персоналының, қоғамдық өндірістен еңбек пен әлеуметтік қорғау жағдайларын жасап алған тауар өндірушілердің елдерін жатқызуға болады. Аграрлық саланы қолдауда мемлекет үлкенрөл атқарады. Аграрлық кешенді мемлекеттік қолдаудың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып аграрлық өндірісті тұрақтандыру мен дамыту басты міндетіне жатады.

Үкімет ауыл шаруашылығы дақылдарының өндірістік құрылымын қайта қарауды және ресурс үнемдеуші технологиялар есебінен саланың тиімділігін арттыру міндетін қойып отыр. Мұндай технологияларды енгізу біршама қаражатты талап етеді, және де үкімет жақын жылдар аралығында жемісін беретін жобаға шығын жұмсауға дайын тұр. Екі жылдан кейін 5 млн гектар дақылдар осындай технологиялармен қамтылуы тиіс. Бұл кезде 1 гектарға шығындар 15 долларға қысқарады, жанар-жағармайдың тұтынылуы бір жарым есеге азайып, пайдаланылатын техниканың саны азаяды.

Дегенмен, астық экспортын өсіріп, әрі астық экспорттаушы — әлемдік ірі елдер бестігіне кіру үшін, ауыл шаруашылық өнім өндірісінің субсидиялау түрі мен көлемін арттыру, өсімдік шаруашылығын сақтандыру механизмін қайта қарау, мемлекеттің ауыл шаруашылығына құйған қаржыларының жұмсалыуына бақылауды күшейту қажет. Үкімет ауылдық аудандарда шағын жабдықтағы 100 шағын кәсіпорындар салынуды көздейтін Ұлттық бағдарлама жасалуда, ал бұл өз кезегінде ауыл шаруашылық шикізаттарының ысырапқа ұшырауын азайтып, сол жерде жоғары сапалы соңғы өнім шығару, ауыл жастарына келешегі бар жұмыс орындар жасауға мүмкіндік бермек.

Осыған байланысты Қазақстан экономикасының аграрлық саласының дамуы, сонымен қатар Қазақстанның әлемдік азық-түлік нарықтарымен өзара қатынасы, болашақта өнім сапасын сертификациялауды, өндіріс технологиясын стандартизациялауды, ішкі нарықты қорғауды, отандық тауар өндірушілерді мемлекеттік қолдауды көздейтін, негізін қалаушы бірқатар факторлардың түсініктерінен құрылады.

Экономикалық Одақ аясында агроөнеркәсіптік саласында отандық тауар өндірушілерді қолдаудың техникалық саясаты, Қазақстанның ДСҰ кіруі және ауыспалы кезеңде агроөнеркәсіптік секторды қорғау бойынша мемлекеттің шаралары [3]:

- аграрлық өнім экспортерлерін мемлекеттік қолдау, көлік тарифтерін реттеу, аграрлық логистиканы жетілдіруде мемлекеттің қатысуы, жүк көтеру қондырғыларды модернизациялау;
- жеке қосалқы шаруашылықта ауыл кәсіпкерлігін мемлекеттік қолдау, отбасылықшаруа қожалықта-

рын дамыту және бастапқышаруа қожаларға көмек беретін мемлекеттік бағдарламалар әзірлеу.

- мал шаруашылығы саласында өндірушілерді қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары, ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуға көмектесетін мемлекеттік инфрақұрылымдық жобалары, жолдарды модернизациялау, ақпараттық желілерді дамыту және ауылды жерлерді газификациялау.

Сонымен, агроөнеркәсіп кешенінің нарықтық қатынасы жағдайында мәселелердің үш тобын шешу қажеттілігі ұсынылады:

- бүкіл халық шаруашылығына қатысты жалпы мемлекеттік мәселелер;
- салалық мүдделерден туындайтын салалық мәселелер;
- ауыл шаруашылығының өзіне ғана тән мүдделерін бейнелейтін жергілікті мәселелер.

Мемлекеттік қолдау бұл мемлекеттік орган немесе жергілікті өзін-өзі басқарушы орган, немесе сәйкесінше мемлекеттік органның тапсырмасы бойынша іс-әрекет ететін делдал ұйымдар коммерциялық ұйымдар мен басқа да экономикалық субъектілерге (субсидия беретін органның), жергілікті өзін-өзі басқару орган келесі формаларда жасайтын қаржылық жәрдем беру деп түсіну керек:

- қаржы құралдарын тікелей аудару.
- міндеттемелерді орындау кепілдігінұсыну (мысалы несие мен қарыздар бойынша кепілдіктер), міндеттемелерді толық немесе жартылай орындау.
- тауарларды, қызмет көрсетулерді, құнды қағаздарды, кәсіпорындарды (мүліктік кешен) немесе оның бір бөлігін, ұйымның жарғылық қорындағы үлесін (акцияларды сатып алу), басқа да мүліктерді, зияткерлік меншік объектілерінің құқығын және т. б. сатып алу.
- өзіне тиесілі табыстарды алудан толық немесе жартылай бас тарту (мысалы, кәсіпорындар, кәсіпорындар топтары үшін арнайы салықтық жеңілдіктер, борышты есептен шығару, кеден баж салығын төлеуден босату).
- тауарлар немесе қызмет көрсетулерді жеңілдетілген немесе қайтарымсыз ұсыну.
- бағаны қолдау.

Бірақ мұндай тәсіл тауар өндірушілерге қаржылық трансферттердің жалпы көлемі бойынша барлық толық бейнесін көрсетпейді. Бұл жерде соманың бір бөлігі қайтарымды және өтем ақылы негізінде берілетіндігі ескерілмеген, бірыңғай экономикалық кеңістік құрылмайынша ауыл үшін ауылшаруашылық өнімдердің және ресурстардың баға айырмашылығы болатындығы ескерілмейген.

Мақала авторы осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселені тереңірек зерттеді. Зерттеу жұмыстары Аграрлық нарық проблемалары журналында [1], Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары журналында [2] және ғалымның еңбектерінде (монография) [3].

Әдебиет:

1. Сигарев М. И., Нуркужаев Ж. М. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана // Аграрный рынок проблемалары. — 2016. — № 1. — Б. 65–71.
2. Умбеталиев Н. А. Условия функционирования агропродовольственного рынка в интеграционных союзах // Казахстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары журналы. 2016. — № 6. — Б. 22–29.
3. Сулейменов Ж. Ж. Управление аграрным сектором Казахстана в условиях рыночной экономики. — Алматы. Бастау, 2011. — Б.36–48.

Қазақстан Республикасы аграрлық секторын мемлекеттік реттеу шаралары

Алимкулова Эльвира Сихимовна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ. (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Әрбір тәуелсіз мемлекет үшін басты мәселелердің бірі болып тәуелсіздікті және даму тұрақтылығын сақтап қалу табылады. Ал бұл мақсатқа жету үшін әрбір тәуелсіз мемлекет ең бастысы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін алға қойған жөн болады. Қазіргі таңда бүкіл әлемде болып жатқан азық-түлік дағдарысы азық-түлікті қамтамасыз ету мәселесіне бағытталауда, ол бірінші кезекте отандық ауылшаруашылық өндірісті интенсификациялау үшін қажетті жағдайлар жасау, болып жатқан мәселелердің шешу жолдарын табу және анықтау.

Қазіргі таңда Қазақстанда азық-түлік өндірісінің тежеуші факторларының бірі болып ауылшаруашылық шикізаттарының өнеркәсіптік қайта өңдеуінің төмен деңгейі табылуда, бұл тамақ өнеркәсібінің техникалық-технологиялық қамтамасыз ету деңгейімен, сонымен қатар шикізатты жеткізу сапасымен негізделіп отыр. Шикізат пен дайын өнім қауіпсіздігінің, сапа бақылауының кешенді жүйесінің және өндіріс процестерінің жеткіліксіз даму деңгейі агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына кері ықпал етіп отыр [1].

Ауылдық тауар өндірушілер ынтымақтастығының төмен даму деңгейі заманауи аграрлық өндірісті тиімді жүргізуге және ресурстық әлеуетті ұтымды пайдалануына кедергі келтіріп отыр. Бұл жағдайдың басты мәселесі болып өндірушілердің тік және көлденең ынтымақтастығының дамуын ынталандыратын тиімді мемлекеттік механизмнің және аграрлық бизнестің жоқтығы табылады. Бұл ауылшаруашылық кәсіпорындардағы технологиялық өндіріс процестердің дамуын, өзара байланысты өндірістерді жетілдіру деңгейін, ет және сүт өнеркәсібіндегі, сонымен қатар аралас ішкі салалардағы технологиялық өзара байланыстарын пайдалануын және олардың диверсификациялауын тежеп отыр. Сонымен бірге, бұл тиімділігі аз және төмен пайда әкелетін өндірістерді қолдау үшін мемлекеттік қаражаттардың жұмсалыуына алып келеді.

АӨК-гі инвестициялық саясат аграрлық сектордың ерекшеліктерін ескере отырып әртараптандырылған болуы керек, аймақтық және халықаралық ауқымдағы ішкі

нарыққа және экспортқа бағытталған ауыл шаруашылығының ықтималды бәсекеге қабілетті салалардың жан-жақты негізделген даму мүмкіндіктерінен келіп шығуы тиіс. Бұл жерден туындайтын мәселе болып мемлекеттік бюджеттен, сонымен қатар аграрлық несиелендіру жүйесі арқылы бөлінетін қаражаттарды бөлістіру, қайта бөлістіру және игеру жүйесі табылады.

Бұл мәселелердің шешімі атқарушы органдардың, АӨК даму институттарының қаржыландыру және несиелендіру жүйесі ашықтығының күшеюіне, нақты ауылшаруашылық өндіріс түрлерін тиімді субсидиялауды бағалау сапасына деген жауапкершіліктерінің күшеюіне байланысты; экономикалық баланстың жасалуына, нарық қажеттілігін болжамдауға, сонымен қатар азық-түлікке деген сақталып отырған сұранысын, климаттық ауытқуларын, бәсекелестік деңгейін ескере отырып қажетті өндірістік және логистикалық инфрақұрылымды тездетіп құрылуына байланысты. АӨК-нің инвестициялық тартымдылығы баға саясатының сапасымен анықталады. Сонымен қатар, бұл белгілі бір концепциясы әлі де қалыптаспаған АӨК үшін өндіріс салаларындағы өндіріс құралдары ауылшаруашылық өнімдер өндірушілерінің бәсекеге қабілеттілігін дамыту үшін жалпы нарықтық бәсекеде өте маңызды болып есептеледі. Нәтиже ретінде азық-түлік тауарларына деген бағалардың өсуін тежеу туралы жедел шешімдер қабылдау қажеттілігі туындайды.

Азық-түлік өнімдер өндірісінің өсімі үшін ішкі мүмкіндіктерді шектеу мәселелерінің бірі болып жеткіліксіз төлем қабілеттілігі бар сұраныс табылады. Халықтың нақты табыстарының деңгейі азық-түлік бағаларына сәйкес келмейді, ол ішкі нарықтың сыйымдылығын шектейді.

Халықтың табыстары жайлы мәселелердің шешім табуы төлем қабілеттілігі бар сұраныстың және тұтыну құрылымының өзгеруіне оңтайлы әсерін тигізеді. Зерттеулер көрсеткендей, АӨК-дегі халықаралық еңбек бөлінісінде-табиғи, экономикалық және ғылыми-техникалық артықшылығы бар индустриалды дамыған елдер азық-түлік

өндірісіндегі құрылымдық өзгерістерін, сонымен бірге өндіріс көлемінің ұлғаюын қамтамасыз етеді. Дамушы елдер шикізатты және жартылай шикізатты тасымалдаушы жолдарын тандап отыр [2].

Осыған байланысты, АӨК-дегі халықаралық еңбек бөлінісінде Қазақстанның стратегиялық орны маңызды аграрлық әлеуетті тиімді пайдалану бойынша шаралармен қамтамасыз етілуі тиіс. Қазақстан ірі масштабты халықаралық азық-түлік саудасының қатысушысы болып тырысып жүр. Бұл тандалған жолдың қажеттілігі әлемдік азық-түлік нарығы жағдайынан елдің азық-түлікпен қамтамасыз етілу байланыстылығын жоғарылату осыған дәлел болып табылады. Отандық агроөнеркәсіптік кешен негізгі ауылшаруашылық өнімдердің, шикізаттардың және азық-түлік түрлерінің қажетті санын өндіру үшін бастапқы шарттарына ие.

Бұл шарттар менауылшаруашылық алқаптарының қорлары есебінен егістіктерді кеңейтуге, сонымен қатар олардың құрылымындағы өзгерістерге алып келуі мүмкін. Бұл жағдай Қазақстанға негізгі ауылшаруашылық өнімдер, шикізаттар мен азық-түлік түрлеріне деген ішкі қажеттіліктерді қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар оның экспорттық әлеуетін ұлғайтуға мүмкіндік береді. Қазақстан үшін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін шешудегі бірінші кезектегі мақсаты болып отандық ауылшаруашылық өндірістің тиімділігін жоғарылату, тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібін дамыту, агроөнеркәсіптік нарықты мемлекеттік реттеу механизмін жетілдіру, сонымен қатар ұлттық өндірушілердің мүдделеріне сәйкес келетін ішкі сауда саясатын жүзеге асыру.

Азық-түлік қауіпсіздігі тек қана өзара байланысты және үйлестірілген ұйымдастырушылық-экономикалық, құқықтық, әкімшілік және әлеуметтік шаралар кешенін жүйелі жүзеге асыру арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін. Бұл жерде мемлекеттік шаралардың тікелей салалардағы, кәсіпорындардағы және агроөнеркәсіптік кешеннің шаруашылығындағы ішкі қорларын, олардың шаруа қожалығындағы тез өзгеріп отыратын экономикалық жағдайларға бейімделуін ескеру қажет. Бұл ауыл тұрғындарының өмір сүру ортасының жақсаруына және өмір сүру сапасының айтарлықтай жоғарылауына ықпал етеді.

Қазіргі экономикалық жағдайларда ұлттық азық-түлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі кешенді болуы тиіс, сонымен қатар мемлекеттің тұрақты макроэкономикалық дамуымен тікелей байланысты, халықтың өмір сүру деңгейінің тұрақты жоғарылауына, оның әлеуметтік бағытталған саясатын жүзеге асыру мүмкіндіктеріне, сонымен қатар агроөнеркәсіптік өндірістегі халықаралық еңбек бөлінісінің артықшылықтарына байланысты болып табылады.

Сонымен Қазақстан үшін азық-түлік қауіпсіздігін нығайту негізі болып ең алдымен отандық АӨК-нің және оның бастапқы салаларының қызмет ету тиімділігін ұлғайту

келесі жағдайлар есебінен табылады: ел тұрғындарын әлемдік азық-түлік нарығының конъюнктурасына қарамастан отандық азық-түлікпен, бірінші кезекте оның бастапқы түрлерімен тұрақты қамтамасыз етуін кепілдендіре алатын өзіндік агроөнеркәсіптік өндірістің әлеуетін мобилизациялау; бәсекеге қабілетті азық-түлік нарықтарын қалыптастыру. Тиімді даму отандық ауылшаруашылық тауар өндірушілерді әлемдік ауылшаруашылық өнімдер, шикізаттар мен азық-түлік нарықтарының жағымсыз бәсекелестіктен және қолайсыз конъюнктурадан қорғау үшін заңнамалық базаны және инфрақұрылымды жетілдіруді талап етеді. Бірінші кезекте салааралық экономикалық қатынастардың ең алдымен ауыл шаруашылықтағы кеңейтілген ұдайы өндіріс қарқындарының өсімін ынталандыратын ауылшаруашылық және өнеркәсіптік өнімдердің бағалар қатынасына қатысты оңтайландыруды қамтамасыз ету қажеттілігі туындап отыр [3].

Қазақстан әлемдегі 25 елдердің аграрлық шикізаттың негізгі өндірушілері қатарына кіреді, астық және басқа да азық-түлік өнімдер нарықтарында салмақты «ойыншы» болып табылады. Қазақстандық диқандар 15,6 ц/га орташа өнімділігі кезінде 2016 жылы 5098,1 мың тонна астық шығымдылығын алды. Ағымдық жылда барлық ауылшаруашылық өнімдердің егістік алқаптары 21,7 млн га болды, соның ішінде дәнді дақылдардың егістік алқаптары — 15,2 млн га, сонымен қатар бидайдың егістік алқаптары — 12,2 млн га. Ауылшаруашылық министрлігінің болжамы бойынша ағымдық жағдайды ескере отырып алдыңғы жылдардың деңгейімен салыстырғанда астық шығымдылығы төмен болмайды (шамамен 18,0 млн тонна), бұл елдің бидайға деген ішкі қажеттілігін және экспорттық әлеуетті шамамен 7,0—7,5 млн тонна қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік қолдау нарықтық балансқа жетуіне, саланы жасылдандыруына ықпал ете отырып өндірісті ынталандыру үшін, сонымен қатар оны төмендету үшін де қолданылады.

Аграрлық азық-түлік сектордың дамуын мемлекеттік қаржылық реттеу құралдарын кең көлемде пайдалану бірнеше онжылдықта әлемдік кеңестікте ауыл шаруашылығын субсидиялау үлкен дауға, пікір таластарға айналған тақырып болып табылды. Мемлекеттік қолдау ұлттық нарықты қорғау шарасы болып қана қоймай, сонымен бірге басқа елдердің нарықтарындағы алушының бәсекелестік ұстанымдарын күшейтуге ықпал етеді. Бұл заңды, себебі мемлекеттік қолдау ұлттық нарықты қорғау шарасы болып қана есептелмейді, сонымен қатар басқа елдердің нарықтарындағы реципиенттерінің нақты позицияларын күшейтуге ықпал етеді.

Мақала авторы осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселені тереңірек зерттеді. Зерттеу жұмыстары Аграрлық нарық проблемалары журналында жарық көрді [1,2,3].

Әдебиет:

1. Есмагулова Н.Д. Развитие агропромышленного сектора в РК // Аграрлық нарық проблемалары. — 2014. — № 2. — Б. 23–29.
2. Дощанова А.И. Қазақстан аграрлық секторындағы мемлекеттік реттеу // Аграрлық нарық проблемалары. — 2014. — № 1. — Б. 15–25.
3. Баранова Н. Государственная поддержка аграрного сектора экономики // Аграрлық нарық проблемалары. — 2015. — № 4. — Б. 44–50.

The important role of SMEs audit and difficulties

Asanova Aliya, teacher,
Dadazhanov Z., student;
Elshat E., student

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)

As we all know, the proportion of small and medium-sized enterprises in the national economy has now exceeded 30%, which is an indispensable part of our market economy. In our opinion, improving the audit system for small and medium-sized enterprises and reforming the audit method, in the following aspects Has an important role:

1. For the improvement of local financial institutions, has a great role in promoting. In the past two years, both state and local banks adjusted their policies accordingly in order to promote the development of small and medium-sized enterprises. Financial support such as loans to SMEs started to increase. To a large extent, these financial services, Depends on the credit history of enterprises, business conditions, balance sheets and so on to decide whether to financially support the enterprise, all of these are based on the objective and effective audit results of fairness and fairness.

Therefore, an effective audit of SMEs can promote the improvement of local financial institutions

2. Reduce the burden on national and local governments. In the current circumstances, both state-owned enterprises and SMEs are in the midst of the transition period, and some SMEs often swallow up state-owned enterprises. As a result, this SME does not have such strength, assets. In addition, some local government officials take into account local conditions and the fact that certain enterprises are heavily taxpayers and other factors, and they strongly support these enterprises, both in terms of policies and financial requirements. In fact, if we publicize the results of an effective, objective and fair audit, we can help the government to see the true operation of the enterprise and make sound decisions so as to effectively protect state-owned assets and reduce the burden on local governments. At the same time, effective auditing can reduce tax evasion and tax evasion and increase the revenue of state and local governments.

3. Help to establish investor confidence. Small and medium-sized enterprises in Kazakhstan have always given

investors a lot of worries about the issue of honesty and credit. They often vote for money and people have gone without complaint. At present, many similar disputes occur, often ending in the end. In fact, for the moment, under the premise of vigorously introducing foreign capital by the state, this practice will make many investors forget and will only be able to make investors distinguish good and bad enterprises and build confidence if the result of the audit is effective.

Of course, in the process of SME audit, there are many difficulties, the biggest difficulty lies in the transparency and authenticity of the information, The authenticity of the statements released by SMEs is really very worrying. For some family-run management companies, local protection of enterprises, want to obtain their true financial data, it is a very difficult thing. To provide a reasonable and effective audit results, the biggest difficulty now is how to obtain real financial data.

According to the World Bank, the direct share of natural resources in the GDP of Kazakhstan in 2010 was 27.6% (compared to Australia, Canada and Norway, this figure does not exceed 1.5% in the majority of developed countries), while 22.4%, gas — 2.7%, coal — 5.5%, raw materials — 2.5%. Mineral resources and their primary products make up more than 90% of total exports, of which 78% are oil and gas. At the same time, Kazakhstan does not fully use natural ratios.

In the Republic of Kazakhstan, a small and medium-sized business is one of the priority tasks of the state policy. The overwhelming reality defines the economic and political development of the region. Further strengthening of the business environment given exclusive attention in the Message of President RK to the people of Kazakhstan «New Kazakhstan in new world» Currently, a certain base for the development of small and medium-sized businesses has been created in the Republic. The number of registered small businesses in the country increases annually. The share of small and medium-sized businesses in the country's

GDP is about 25 %, the private sector employs more than 60 % of the employed population. However, there is a narrow concentration of small businesses in trade, not in the manufacturing sector. So, more than 46 % of active small enterprises is concentrated in trade, repair of motor vehicles and items of household use, 14 % in construction, and 12.1 % in the field of real estate transactions, renting and services to companies, 10.9 per cent in industry. The current sectoral structure of small business indicates its development mainly in the commercial sphere. Priority sectors of the real sector and small innovative activities are practically not developed. In addition, the majority of entrepreneurs are engaged in the sector of sales of goods of foreign production, which does not fully contribute to the realization of the economic potential of Kazakhstan, since this sector is stable only when the bulk of its enterprises are engaged in production and services. This involves creating favorable conditions for the transition of small and medium-sized businesses in the production sector, as well as strengthening its position in the service sector. To date, the state provides such conditions that business entities have the opportunity to carry out their activities as full participants in the market economy. Competitive and export-oriented industries are at a higher level of business and have much more opportunities. In this regard, new technological enterprises are being created, and cooperation between universities and the industrial sector is being strengthened. Five state programmes have been adopted and are being implemented to support entrepreneurship. The law of Kazakhstan «on private entrepreneurship» was adopted, aimed at creating favorable conditions for the development of entrepreneurship and the creation of a new model of interaction between business and government. At the legislative level, there are tangible tax breaks designed to stimulate the activity of entrepreneurs. In addition, much work has been done to combat corruption and improve taxation. For example, programmes have been developed to combat corruption and accelerate the development of small and medium-sized businesses, and tax legislation has been amended. Numerous bureaucratic obstacles to business

creation are gradually being eliminated. In recent years alone, about 350 different subspecies of licensed activity have been reduced. Some licences have been transferred to the regional level and the procedures have been considerably simplified. In recent years, the state has identified this area as the highest priority, allocating significant budgetary resources to support it. And it helps to stimulate and develop the sector. However, despite the measures taken by the state to develop small and medium-sized businesses, serious problems remain in this area. And this hinders the development of this major. The serious problem of the development of small and medium-sized businesses in the Republic is the lack of budget funds intended to support small and medium-sized enterprises. The continuation of this dangerous trend is a deterrent to the introduction of advanced technologies in enterprises or equipment upgrades. The strongest depreciation of fixed assets leads to a decrease in labor productivity in the industry, an increase in the cost of production and, as a consequence, a fall in the overall level of competitiveness of small and medium-sized enterprises in the country.

Kazakhstan is developing a program for the cluster development of the economy, which involves the development of petrochemical, machine-building industries, agro-industrial complex. In this regard, small and medium-sized businesses could direct their investments in these sectors of the economy. In this case, the role of suppliers of goods and services to the larger members of the cluster is assigned to them. And it strengthens this sector. Small and medium-sized businesses could be more actively involved in the development of technology parks, because competing with large foreign companies, it is now more than ever in need of high-tech technologies, new approaches to the production of goods and services, to management. Formation of specialization of the regions and participation of small enterprises in them will contribute to the concentration of production and labor resources, the development of infrastructure areas in conjunction with the formation of clusters, which in turn will be an important step in improving the competitiveness of the processing sector of the economy of the Republic.

References:

1. Zhong huijun Some discuss of small and medium sized enterprise audit Technology-Enterprise-Management 2015.6
2. Chen shaochang Strengthen the internal audit of SMEs Commercial Accounting 2015.11
3. Li jingbiao The development of internal audit — Risk oriented audit Caihuitanxi 2013.6

Дуальді оқытуда қос білімді жүйенің маңызы

Бабаева Карлыгаш Сабетовна

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі таңда шет ел тілдерін игерген мамандарға болған сұраныс күннен күнге артауда. Солай болса да, университет бітіріп жатқан түлектердің көшілігі еңбек нарығында өздерін кәсіби тұрғыдан таныта алмай жүр. Бұл қайшылық — шет ел тілдеріне үйрету бағдарламаларында әліде орын алып жатқан кейбір кемшіліктер мен олқылықтардың нәтижесі. Соңғы жылдары бұл проблема әбден көкейтестілік дәрежесіне көтерілуде. Өндіріс орындарындағы жұмыс берушілер мен бизнес өкілдері жоғары мектепті кінәләп, оның түлектерін қажетті кәсіби ептіліктері мен дағдыларының төмен деңгейде екенін айтып, дабыл қағуда. Өндіріс, мекеме басшыларының келтіретін дәйегі — университет түлектері өздеріне жүктелетін кәсіби міндеттері табысты орындауға қабілетсіз, игерген академиялық білімдері мен ептілері шынайы жұмыс орнында қолдануға қабілетсіз. Бұл жәйіттің негізгі себебі — оқу-үйретім/үйренім үдерісінің болашақ маманды практикалық дайындау іс-қызметімен мүлдем байланыста болмауы. Университет қабырғасындағы ежелден кележатқан оқу-үйретім/үйренім жүйесі кем-кетікті әрі бірізділікке ие емес. Университеттер мен кәсіби мектептердегі жұмыстың практикалық формаларының кемдігі тәлім сапасын қамтамасын етудегі елеулі проблемаға айналады. Табысты нәтижелерге ерісу үшін кәсіби тіл үйрету ұстаздары оқу-үйретім/үйренімге болған көзқарасын түбегейлі өзгеріске келтіруде. Алдыңғы қатарға қазіргі таңда тәлімдік үдерістің бизнеспен, экономикамен байланыстылығы жөніндегі, шынайы қызметтік ортада үйрету хақындағы жаңаша идеялық жол-жобалар, жаңаша көзқарас пікірлер тартылуда. Көбіне оқу-үйретім/үйренімнің дуальды жүйелі ұстаздар қауымында өзекті әңгіме арқауына айналады. Қос білімді — бұл студенттердің болашақ кәсіби қызметінде қажет негізгі практикалық ептіліктерді игеруге бағышталған тәлімдік өнегенің ерекше түрі. Бұл жүйеде алға тартылатын негізгі мақсат — университетті бизнеспен, теорияны практикамен, академиялық тәлімді практикалық ептіліктермен ұштастырып, бір тұтастыққа келтіру, осының арқасында оқу-үйретім/үйренім үдерісінің тиімділігіне және болашақ мамандардың кәсіптік дайындығының жоғары деңгейде боларына қол жеткізу. Қос білімді жүйе бұл күнде ЖОО-да кәсіптік мектептерде өзінің тиімділігімен тиісті орынын иелеуде. Нәтиже қанағаттанарлық, мұндай тәлімдік үдеріс тиімділігі көп жерде дәлелденуде, бизнес өкілдері бұл жүйені толығымен қолдап-қуаттауда. Бұрын-соңғы қос білімді жүйенің орта мектептен байланысты енгізілуі мақұл көрінетін, дегенмен мұндай оқу-үйретім/үйренім ел экономикасы мен бизнесі үшін мамандар дайындалып жатқан университеттердегі қажеттігі басымдау. Кең ұстаз-мамандар қауымына ұсынып отырған мақаламыздың мақсаты орыс тілін үйретуге байланысты университеттегі оқу-үйретім/үйренім үдерісін ұйымдастырудың бүгінгі

жағдайына талдау салу, сонымен бірге студенттерді белгілі мамандықты игеруде шет ел тілдерін үйрету барысында дуальды жүйені енгізу қажеттігін негіздеп, оны кәсіби орыс тілін үйрету мысалында дәлелдеу.

Орыс тілінде сөйлеуге үйрету, мысалы, автор қызмет етіп жүрген Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде үш бағытта атқарылуда, оларды шартты түрде келесідей айтуға болады: филологиялық, арнайы және кәсіптік. Бұл бағыттар бойынша оқу-үйретімді ұйымдастыру қалыптасқан дәстүрге орай алға тартылған мақсатқа орайлас келеді. Межеленген ниетке жету үшін шет ел тілдеріне үйренудің коммуникативті бағыты пайдаланылады. Бұл бағыт негізінен бірнеше басты сипаттамаға ие. Солардың бірі — тілмен академиялық танысуды шынайы тұлғааралық қатынастардағы қолданылуымен байланыстыру. Мұндай бағыт ежелден белгілі «бойдағы толғанысқа қосу» идеясымен ұштас келеді, яғни адам тілді пайдалана отырып, өзінің қандайда сезіміне бөленуі тиіс.

Педагогикалық әдебиеттерде мұндай үдеріс үйретім/үйренім субъектінің шынайы болмыспен араласа қандай да толғанысқа түсуі ретінде түсіндіріледі. Осылайша оқу-үйретім үдерісінде сезімдік (сенсорлық) тетіктер іске қосылады — адам жұмыстың табиғи жағдайларымен танысады, өзінің іс-қызмет атқару мүмкіндіктерін пайымдайды. Бастысы — өзінің жұмыс атқару тәжірибесінің эмоционалдық толғаныс, күйзелісін нақты практикалық ортада байқастырады. Өз мәні тарапынан бұл дуальды жүйе элементтері. Мұндай элементтердің бірі оқу-үйретім/үйренімнің коммуникативтік түрінде сақталып, болашақ маманның қажетті дәрежедегі практикалық дайындағаны кепіл бола алады. Оқу-үйретімнің практикалық формаларын енгізу идеясы өзінің нақты шешімін теориялық және практикалық формалары теңдей бірқатар, екі бөлікте жүргізілетін жағдайларда іске асып жатады. Мұндай оқу-үйретім түрінің мысалы болашақ мұғалімдікке дайындалып жатқан студенттерді (қазақ, түрік жастары) орыс тілінде еркін сөйлеуге үйрету әрекеттері.

1. Филология факультетінің орыс тілі және әдебиеті бөлімінде негізінен ауылдан шыққан қазақ балалары мен Түркиялық жастар болашақта орыс тілі мұғалімдері болуға дайындалады. Бұл бөлімнің оқу-үйретім бағдарламалары дәрісханалық, яғни тілді теориялық тұрғыдан және оны үйрену барысында практикалық қолдана білуі көздейді. Орыс тілін үйрету/үйрену әдістемесі бойынша теориялық дайындықтан өткеннен соң студенттер орыс тілі сабақтарына қатысып, оларға талдау беріп, базалық мектептерде орыс тілі сабақтарын өткізуі тиіс. Болашақ мұғалімдер теориялық және практикалық емтихандар тапсыруы қажет. Оқу-үйретімнің мұндай тұжырымдамасы өз алдына студенттердің тілдік білімдерді ғана игеріп шектелместен, аса

мәнді келетін, таңдаған кәсіби саласында табысты мансапқа жетудің кепілі — кәсіптік күзінетті меңгерту мақсатын көздейді. Болашақ ұстаздар-студенттер оқу-іс әрекетіне қатысып, өнімді жұмыс қабылетін шындай түседі.

2. Арнайы мамандандыру оқу-үйретімінің негізгі мақсаты орыс тілін қорындағы терминология аппаратты меңгерту. Оқу-үйретім ең алдымен мән-мағынаға ие болған мәтіндер негізінде атқарылады. Мұндай басымдық мүмкін болғанша арнайы терминологиялардың көбірек меңгертуге беріледі. Орыс тілін студенттер қарым-қатынас құралы ретінде үйреніп жатпастан, оны іс-қызметтегі қосымша құрал есебінде меңгереді. Ескертілуі لازم шарт, жаһандану дәуірінде мамандандыру оқу-үйретімінің мұндай бағыты өте шектелген. Болашақ мамандар кәсіптік тақырыптарда сұхбаттасымен байланысты келетін кейбір коммуникативті күзінеттілік элементтерін міндетті түрде меңгеріп, қолдана білуі қажет, ал бұл ептілікке қол жеткізу оқу-үйретімінің практикалық формаларына сүйенеді.

3. Шет ел тілдерін меңгеру мақсаттарына орайлас филологиялық және кәсіптік бағдар-бағыттар өзара өте жақын. Филология факультетінде студенттер тілді мектептегі ұсыным нысаны ретінде меңгереді. Филолог емес студенттер де тілді болашақ кәсіби іс-қызметінің негізгі құралы есебінде игереді. Демек, тілді меңгеріп алу үдерісі кәсіпке үйренумен біртұтас, ажырамас күйде атқарылуы тиіс. Бұл сынды оқу-үйретім/үйренім әдісін ұстаздар филологиялық емес, яғни туризм, халық-аралық қаныстар, экономика, медицина т. б. мамандықтарына дайындайтын факультеттерде қолданады.

Белгілі болғандай, жақын болашақтың өзінде аймағымызда кең өрісті туризм рыногы ең жаймақ. Демек, алыс-жақын елдерден турист-қонақтар қызмет көрсетіп көп тілді кадрлар қажет болатыны сөзсіз.

Бүгінгі таңдағы студенттердің қай-қайсысыда ғаламтордан ақпарат алудан кенде емес: өздері бағыт түзеді, сұхбат тақырыптарын ұсына алады, өздерінің тілдік білімдерін белсенді пайдаланып, терминологиялық қорын еркін қолдону мүмкіндігіне ие. Осы үдерістердің баршасын кәсіби іс-әрекетке алдын-ала дайындық есебінде назарға алуға болады. Алайда, «жалаң» меңгерілген тіл болашақ ма-

манның кәсіптік іс-қызметіне талапқа сай әрекетке келуіне мүмкіндік ала бермейді. Осыдан, университеттегі кәсіптік тілді игеру тұжырымдамасын қайта пайымдап, оқу-үйретім/үйренім үдерісі бағдарламасын жаңаша бағытқа түсірген жөн. Ондай бағыт — қос білімді жүйе элементтерін енгізу, яғни оқу-үйрену барысын бизнеспен ұштастыру және оны кәсіби орыс тілін меңгертуге пайдалану. Туризм мамандығы бойынша дәріс алып жатқан студенттер үшін кәсіби орыс тілін игеруде практикалық курстың өте пайдалы формасы — ол оқу-үйретімінің оқу-үйретім/үйренімдік экскурсия. Мұндай әдіс болашақ мамандардың білім және тәжірибе ауқымын концентрлік кеңейту принципіне сәйкес ұйымдастырылуы لازم. Бастысы, оқу-үйретім/үйренімдік экскурсия оқу бағдарламасының міндетті практикалық элементі ретінде қабылданғаны жөн. Бұл элемент бойынша шәкірттер курс аяғында мемлекеттік практикалық емтихан тапсыратын болса, әбден жөн болар еді. Осыдан тіл үйренуге деген жауапкершілік жоғарылап, студенттердің ынта-ықыласы (мотивация) нәтиженің табысты болуына елеулі дем берері ақиқат. Бұған қоса айтарымыз, шет ел тілдерін үйрету жөнінде және оларды кәсіптік іс-қызметіне қолдану туралы әңгіме қозғалғанда, тіл үйрету ұстаздары қай жағдайда да студенттерге басшылық жасаудан жалықпауы тиіс. ЖОО-да практикалық үйретіліммен бірқатар студенттердің шет ел тілін бизнес жұмыстарымен араласа жүргізіп, үйрене, шындағаны өте пайдалы. Шет ел тілдерін меңгертуге бағытталған жаңа тұжырымдаманың маңызды элементі бизнестік серіктестерді таңдау, табу. Жұмыс берушілер мен бизнес өкілдері, егер университет бітірген бойдан өздерінің кәсіптік міндеттерін орындауға дайын, жақсы маманданған кадрларды қажет етсе, оқу-үйретім/үйренімге инвестиция құйғаны әбден мақұл болар еді. Орыс тілі бойынша қосбілімді оқу-үйретім жолына түсу үшін бұл жүйенің түбегейлі жаңа тұжырымдамасын негіздеп, жаңа форматтағы тіл үйрету бағдарламасын жасап шығуды ұсынған болар едік. Осыған орай ұстаздардың ұжымдық тәжірибесі мен білім-біліктері біраз іс тындырары анық, ал бұл үшін белсенділік танытар кәсіптік форумдар ұйымдастыру, тәжірибе, идея алмасудың пайдасы орасан.

Әдебиеттер:

1. Хохлов Н. Г. Теория и практика подготовки инженеров на основе интеграции обучения, науки и производства: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — М., 1993. — 50 с.
2. Бреус М. Е., Довгополая Н. В., Ноговицына А. В. Совершенствование преподавания в ВУЗе и формирование экономической культуры в образовательном процессе // Аграрный вестник Верхневолжья № 2 (11), 2015.
3. Бехтольд А. Дуальное обучение: опыт Германии и реалии России. Дуальная система // Управление производством. — 2008. — № 1.
4. Карасаева Х. О. Дуальное обучение в практике образовательных учреждений Казахстана. — Актауский колледж «Кайнар», 2013.

Personality as a phenomenon, integrating the requirements of society and individuality

Baikenzhe Nurgul Karzhaubaikyzy, senior lecturer

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)

The article is a review of the theoretical part of the master's thesis on "Psychological aspects of deviant behavior in work collectives", which examines various approaches to socio-psychological study of the individual. The transition from a natural-science to a humanitarian paradigm in psychology can be considered the moment of transferring the center of gravity of consideration of a person from a static construct to the dynamic process of becoming, from the past (the conditions for the formation of personality) to the future (direction, meaning of life, the need to be a person), from assessing behavior as a constant behavioral) to evaluate it as a mental reflection of objective reality (objectification, individual style of activity communication). At the present time, this transition is observed in the tendency to consider an integral personality, which is a manifestation of an integral tendency that more fully reflects the understanding of the personality phenomenon itself. All this did not slow down the transformation of the task of "studying an integral personality" to the task of "studying a complete personality in a whole world" [1], treating a person as an integral developing system, determining the place of a person in the modern world with its increasingly complex problems. If we turn to the historical context of human studies, the development of science has had a direct and indirect influence on the ways of existence and universality of the idea of the individual, on the rethinking of the phenomenon of personality, its theoretical, methodological and empirical interpretation, to replace the basic theoretical concepts of personality. With the development of experimental psychology and the design of psychology as a science, the development of the psychology of personality occurred not only within the framework of philosophy and sociology but in the studies of Soviet scientists in psychophysiology, physiology of sense organs, brain physiology, physiology of higher nervous activity and other natural sciences. For a more graphic demonstration of this transition, let us conduct a theoretical study of the main directions (concepts) of studying the psychology of the individual. Analysis of the basic theories of personality development leads to the idea that as a science, the psychology of personality is contradictory in nature. There is science, there is an object of study, methods are being developed for studying it, hypotheses are being put forward, concepts, theories and entire directions are being formed, but asking the question, no one can determine the subject of the study. It can be noted that today in psychology there is a widespread view of man as an individual, person and subject of activity, but at the same time there is no more or less generally accepted concept of personality. In other words, the absence of a "universal" theory of personality makes any

theory viable only within the framework of this theory itself. An analysis of the basic concepts of personality theory, taking into account their dissimilarity, still allows us to identify common points of contact. In most theories, the personality appears in the form of a hypothetical structure or organization. Human behavior is organized at the level of the individual. Most theories emphasize the importance of individual differences between people. In most theories, the personality is characterized in the development process as a subject of influence of internal and external factors, including genetic and biological predisposition, social experience and a dynamic external environment. In most theories, it is the person who "answers" for the sustainability of behavior. It provides a person with a sense of continuity in time and the environment. While focusing on the coverage of the problem of mental development, it should be noted that in the modern psychological literature one can find a description of many theoretical approaches. They differ significantly in their notions of the mechanisms of development, of its driving forces, of regularities and indicators. Theories of development that have developed in psychology can be classified into specific directions, taking as a basis the subject of research. In turn, among the concepts of personal development, the most constructive and, correspondingly, rationalism is different: the principle of development, explained through activity (SL Rubinstein, AN Leontiev); concept of development Vygotsky; theory of E. Ericson's development, integrating the role of biological factors, upbringing and socio-cultural environment; self-actualization theory; theory of VM. Bechterew about the organic and social spheres of personality; theory of endo and exopsychic manifestations Lazursky; theory of installation Uznadze; theory of semantic formations Bratus, intersecting with the "need to be a person" A. V. Petrovsky. Thus, in analyzing the main driving forces of the development of the individual, one must consider individuality as an integrating phenomenon. And to begin this analysis is necessary with the basic principles of socio-cognitive theory of personality, according to which individuals are neither autonomous systems nor simple mechanical transmitters of the influence of society. They have higher abilities, which allow them to predict the occurrence of events and create means for exercising control over what affects their lives [2]. Human functioning is seen as a product of interaction of behavior, personal factors and the influence of the environment. Being a representative of moderate behaviorism, A. Bandura, the author of the theory, develops the theory of universal learning, learning through modeling. For this A. Bandura introduces the concepts: self-reinforcement; self-regulation, which includes self-observation, self-assessment and evaluation of

activities; self-efficacy. Let us dwell in more detail on self-efficacy, the acquisition of which can occur in any of the four ways or with their combination: The ability to build behavior is the influence of past experience of success or failure in trying to achieve the desired results. Indirect experience is the impact of assessing past experiences of other people. Verbal belief. Emotional uplift — the ability to relate the level of emotional tension and the probability of success. It should be remembered that the complex process of development of the social sphere of the individual does not eliminate the organic sphere of the personality, it only supplements and can partially suppress. There is a kind of transformation of new combinations arising from the realities of social life, or rather from their impacts. “Personality from the objective point of view is a psychic individual with all its distinctive features, an individual who appears to be an amateur creature in relation to the surrounding external conditions,” notes V.M. Bekhterev [3]. Being representatives of different approaches to the study of personality, many psychologists believed that the “personal sphere” concentrates in itself the most important for the life of the organism past experience. With the expansion of public life, the personal sphere is not limited to the formation of psycho-reflexes, the result of organic influence on the body. There is the formation of a “social trace”, resulting from the conditions of social life. Such a person looks like two closely connected “sets of tracks”, one of which is more closely connected with the organic, the other — with the social sphere. And from the degree of development of this or that set of traces, we have a predominance in the personality of the so-called “egoism or altruism” [4]. Thus, the social sphere of the individual, developing on the basis of the organic sphere, can expand it depending on the social conditions of life to the extent that organic influence is suppressed by the past experience of social relations and social influences. A. F. Lazursky, analyzing and comparing the various manifestations of both the content and the degree of expression, from which the concept of personality is built, divides them into two groups. This classification must also be taken into account, if desired, to determine the main driving forces for the development of the individuality of an adult. Endopsychic manifestations express the inner interrelation of the psychic levels of the individual. The author of the theory refers to such manifestations as temperament, character, abilities, mental functions (perception, memory, attention, thinking), affective excitability, ability to volitional efforts, impulsiveness. The endopsychic, composing the core of the personality, is reflected in outward manifestations. Exopsychic manifestations reveal themselves in relation to the surrounding phenomena: how a

person reacts to certain objects, what he loves and hates, what he is interested in and indifferent to [5]. The division of the psyche into endo- and exo- and the nature of the origin of the individual elements of the psyche have a common denominator only if they are superficially examined. That is why, having a core of personality, formed mainly by the 25–30 years of life, one can speak of a “psychic level”. Therefore, the development of the personality of an adult person is a manifestation of an already formed personality, which is reduced mainly to its exogenous manifestations, while the totality of endo-manifestations inherent to it will remain more or less unchanged in the future. Characterizing the mental levels, it is also necessary to dwell on the signs characterizing the increase in the mental level. Wealth of personality, which denotes the total number of mental products, manifested outside, i. e. abundance, diversity and complexity (or vice versa, primitive, poverty, monotony) of individual mental manifestations. Strength, brightness, intensity of individual mental manifestations: the stronger they are, the greater the possibilities for raising the mental level. Consciousness and ideality of mental manifestations: the higher the spiritual organization of a person, the more rich and intense psychic life he lives. As a result, a person develops a system of principles — moral, social, etc. Coordination of mental elements, which together constitute a human personality: the higher the tendency to coordinate and integrate these elements, the higher the level of mental development [6]. The lowest level characterizes the maximum influence of the external environment on the human psyche. The environment, as it were, subordinates such a person to himself, without regard for its endoscopic features. Hence the contradiction between the capabilities of a person and the skills he has mastered, for example, professional skills. Therefore, the person is not able to give even the little that could have been with more independent and independent behavior. The middle level implies a great opportunity to adapt to the environment, determining its place in it. More conscious, possessing greater capacity for work and initiative, they choose classes corresponding to their inclinations and makings. Such people can be called adapted. At the highest level of mental development, the process of adaptation is complicated by the fact that considerable tension, intensity of psychic life forces not only to adapt to the environment, but also to create the desire to remodel, modify it in accordance with their own drives and needs. In other words, here we can meet with the process of creativity [7]. So, the lower level gives people not enough or badly adapted, the middle — adapted, and the higher — adaptable.

References

1. Ermakov P.N. Personality Psychology: Textbook — M.: Eksmo, 2007. — 653 p.
2. Hjel L., Ziegner D. Theory of personality. — Moscow: Peter, 2003. — 388 p.
3. Bekhterev V.M. Selected works on social psychology — Moscow: Nauka, 1994. — 400 p.
4. Lazursky A.F. Selected works on psychology. — M., 1997. — 446 p.

5. Avanesov VS Tests in sociological research. — Moscow: Nauka, 1982. — 225 p.
6. Maslow A. New frontiers of human nature. — M.: Sense, 1999. — 425 p.
7. Bratus B. S. Anomalies of personality. — M.: Thought, 301 s.

Мұнай бағасына әсер етуші факторлар

Баймаганбетов Сабит Туленбаевич, PhD доктор;
Жетібаев Жанторе Копжасарович, PhD доктор
Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Туркестан қаласы, Қазақстан)

Кез келген елдің даму деңгейінің бір көрсеткіші, аталған елдің энергия тұтынуымен тығыз байланысты болып отыр. Сонымен қоса, осы елдердің энергияға деген сұранысын қандай энергия көздерін пайдалана отырып қанаттандырады болса, шешілуі тиісті екінші мәселе болып табылады [1].

Дамушы елдерде энергияға деген қажеттілігі жыл санап артып келе жатқаны белгілі, бұл болса өз кезегінде экономикаға қосымша жүк болып отыр. Себебі ішкі нарықты қанағаттандыру үшін өткен периодқа қарағанда қосымша энергия көздерін іздеуге мәжбүр болып отыр. Бұл болса өз кезегінде бірнеше экономикалық мәселелерге жол ашуда. Атап айтар болсақ, елдің ағымдағы шотының тапшылығына, тауар бағасының артуына, ол да өз кезегінде ұлттық валютаның құнсыздануына алып келуі мүмкін. Сонымен қоса, British Petroleum (BP) 2017 мәліметтеріне қарасасақ дүние жүзінде тұтынылған энергияның 26 пайызы мұнай және мұнай өнімдері арқылы қанағаттандырылып отырғаны белгілі болды. Осы себептерге байланысты мұнай бағасы және мұнай бағасына әсер етуші факторларды талдау оның әсерін азайтушы жолдар қарастыру қазіргі таңдағы дамушы елдер үшін шешілуі тиіс аса маңызды мәселелердің басында орын алуды [2].

Әлемдік нарықта өз орнын ала білген және ең көп сатылатын мұнай сорттары төмендегідей:

- WTI
- Brent
- Dubai

Басқа мұнай сорттары болса осы негізгі үш эталонның бағасына қарай белгіленеді және төменде көрсетілген биржаларды сатылымға ұсынылады.

- WTI — New York Mercantile Exchange (NYMEX)
- Brent — Intercontinental Exchange (ICE)
- Dubai — Dubai Mercantile Exchange (DME)

Brent — сорты солтүстік Шотландиядан бастау алып Еуропа нарығына сатылатын он бес түрлі мұнай маркасының ортақ атауы болып табылады.

WTI — Солтүстік Америкалы мұнай сорты болып табыла отырып, аталған мұнай бағасы New York биржасында белгіленеді.

Dubai — сорты болса Таяу шығыстан Азия және Океания елдеріне сатылуға арналған мұнай сорты болып табылады [3].

Мұнай бағасы 2000-шы жылдарда 30 АҚШ долларынан басталып, 2008 жылы 100 долларға дейін жоғарылағанын көреміз. Соңғы жылдары болса, әлемдік қаржы дағдарысының әсерінен қайтадан мұнай бағасының түскенін көреміз 2010 жылдары болса мұнай бағасының 2008 жылғы көрсеткіштерге қайтадан жақындағанын көреміз, бұлай болуының басты себебі әлем экономикасында қаржы дағдарысының әсері азайып мұнай және мұнай өнімдеріне деген сұраныстың артуымен байланысты болып отыр. 2008 жылы басталған әлемдік қаржы дағдарысы барлық елдердің экономикалық өсуін тежегені белгілі бұл да өз кезегінде мұнайға деген сұраныстың азаюына және мұнай бағасының түсуіне жол ашқан болатын.

Мұнай бағасындағы өзгерістер

Жылдар	Dubai \$//bbl	Brent \$//bbl	WTI \$//bbl
2000	26.2	28.5	30.37
2001	22.81	24.44	25.93
2002	23.74	25.02	26.16
2003	26.78	28.83	31.07
2004	33.64	38.27	41.49
2005	49.35	54.52	56.59
2006	61.5	65.14	66.02
2007	68.19	72.39	72.2
2008	94.34	97.26	100.06

Жылдар	Dubai \$//bbl	Brent \$//bbl	WTI \$//bbl
2009	61.39	61.67	61.92
2010	78.06	79.5	79.45
2011	106.18	111.26	95.04
2012	109.08	111.67	94.13
2013	105.47	108.66	97.99
2014	97.07	98.95	93.28
2015	51.2	52.39	48.71
2016	41.19	43.73	43.34
2017	52.80	54.25	50.88

Дереккөз: BP мәліметтер базасы

2012–2014 жылдары болса мұнай бағасының ең жоғары бағамен сатылған кезеңі ретінде тарихта қалып отыр. Себебі, аталған жылдары мұнай инвесторлар үшін ең сенімді жағалау ретінде қарастырылған болатын.

2014 жылдан бастап мұнай бағасы күрт түсе бастады. Бұлайша күрт түсуінің басты себептері мыналар:

- Ең басты импорттаушы болып табылатын АҚШ өз елінде мұнай өндіру көлемін арттыруы;
- 2008 жылғы қаржы дағдарысының қайталану ықтималдылығының артуы;
- FED-тің 2013 жылдан бастап АҚШ долларының басқа шет елдік валюталарға қарағанда өсуі үшін жасалған алғы шарттар.

Бұған қоса мұнай бағасының күрт түсуін үш түрлі теориямен анықтауға болады.

- Сұранысқа негізделген теория
- Ұсынысқа негізделген теория
- Монетарлық теория [4].

Ұсынысқа негізделген теория бойынша негізгі себептер:

- АҚШ тақтатас мұнай өндірісінің жандануы
- Ирак және Ливияда мұнай өндірісінің қайта қалпына келуі
- ОПЕК елдері мұнай квотасын өзгертпеуі

Сұранысқа негізделген теория бойынша негізгі себептер:

- Энергия тиімділігінің артуы
- Әлем экономикасының өсу деңгейі

Монетарлық теория бойынша АҚШ доллары курсының өсуі немесе АҚШ доллары өткен периодпен салыстырғанда қымбаттауы ретінде түсіндіріледі

Мұнай бағасына әсер етуші факторларды экономикалық, табиғи, қаржылық, саяси және геосаяси деп те қарастырған авторлар да кездесуде. Экономикалық факторлар — осы шикізатқа деген сұраныс және ұсыныс, әлем экономикасы-

ның өсу қарқыны, экономикалық немесе қаржылық дағдарыстар болып табылса, табиғи факторларды — табиғи апаттар (өрт, цунами, су тасқыны және жер сілкінісі), ауа райының күрт өзгеруі ретінде қарастырған болатын. Саяси факторларды ОПЕК елдерінің жүргізіп отырған баға саясаты, ЕІА (Энергетика агенттігін) мәліметтері (дәлелденген мұнай қорларын аз немесе көп ретінде көрсету, мұнайға деген сұраныс және ұсыныс туралы дұрыс мәліметтер таратпау), террористік актілер болып табылады [5].

Мұнай бағасына әсер етуші факторларды төмендегідей топтастыруға болады:

- Мұнай нарығы және ОПЕК мүшесі елдерінің қабылдаған шешімдері
- Мұнайдың ұсынысы және сұранысы
- Мұнайдың өзіндік құны
- Мұнай секторына салынған инвестиция көлемі
- Энергияға деген сұраныс
- Қаржылық спекуляциялар
- Геосаяси себептер
- Елдердің мұнай қорлары
- Альтернативті энергия көздерінің өнімділігі
- Табиғи апаттар
- Баламалы энергетикалық ресурстардың бағалары

Соныменен, мұнай бағасына әсер етуші факторларды зерттей келе жоғарыдағы факторлармен қоса көңіл аударылуы тиісті мәселелер қатарында мыналар да бар. Атап айтар болсақ, қазіргі таңда мұнай нарығын екіге бөліп қарастыру керек. Біріншісі физикалық мұнай нарығы болса, екіншісі қағаз мұнай нарығы болып табылады. Жоғарыда көрсетілген факторлар физикалық мұнай бағасына әсер етсе де, ең басты фактор болып табылмайды. Себебі, мұнай бағасы биржада белгіленгендігінен жоғарыдағы факторларға қоса, қағаз мұнай нарығына әсер етуші факторларды да есепке алған дұрыс болады.

Әдебиет:

1. GÖKÇE, C. (2015). Önemli bir enerji girdisi olan petrolün ekonomik kalkınma sürecindeki rolü. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16 (1), 143–154.
2. Demir, M. (2013). Enerji ithalatı cari açık ilişkisi, Var analizi ile Türkiye üzerine bir inceleme. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 5 (9), 2–27.
3. Solak, A. O. (2012). Petrol Fiyatlarını Belirleyici Faktörler. Journal of Alanya Faculty of Business/Alanya İktisat Fakültesi Dergisi, 4 (2).

4. Eraydın, K. (2015). Petrol Fiyatlarındaki Düşüşün Nedenleri ve Etkileri. Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü, İstanbul.
5. Брагинский, О. Б. (2008). Цены на нефть: история, прогноз, влияние на экономику. Российский химический журнал, 52 (6), 25–36.

Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы тарихынан

Динашева Лазат Сарсенбековна, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Баубекова Динара Малибекқызы, магистрант

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2012 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан 140 этнос пен 17 конфессияның өкілдері үшін туған шаңырағына айналды. Азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім — біздің басты құндылығымыз. Көпұлтты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған. Қазақстан халқы Ассамблеясы мәдениеттер үндесуінің бірегей еуразиялық үлгісі болды. Қазақстан жаһандық конфессияаралық үнқатысу орталығына айналды», — деп көрсетті [1].

Қазақстан жерінде ғасырлар бойы түрлі этностардың бірге тату тұруы айрықша қазақстандық менталитетті қалыптастырды. Тараихи Отанына қайта алмай, тұрақтап қалған аз ұлт өкілдерінің көпшілігі Қазақстан жерінде өніп-өсіп, өркендеп отыр. Келмеске кеткен тоталитарлық жүйе, жер аударылған немесе күшпен қоныс аударған халықтардың трагедиялық тарихына қиянаты, жасаған іс-шаралары арқылы жазылмас жара, өшпес із қалдырды.

Кеңес заманда Кеңес Одағын мекен еткен халықтардың қай-қайсысы болсын Сталиндік зорлық-зомбылықтан, саяси қуғын-сүргіннен аман қалған жоқ. Кеңес үкіметі жылдарында жекелеген партия, кеңес, комсомол қызметкерлері ғана емес, тұтас бір халықтар — сенімсіз де сатқын ұлттар қатарына жатқызылып, тарихи атамекенінен күштеп жер аударылды.

1920—1950 жылдары күштеп көшіру (немесе депортация) — сталиндік қуғын-сүргіннің негізгі құрамдас бөлігіне айналды. Жалпы айтқанда, КСРО-да депортацияға ұшырағандардың саны 1920 жылдан 1949 жылға дейін 3,2 миллион адамға жетті [2]. КСРО-да ең көп орын алған жаппай қуғын-сүргіндік көші қондардың төмендегідей түрлері қолданылды:

- Этностық белгілері бойынша депортация («жазаланған халықтар», «шекараларды тазалау», «сенімсіз халықтар»);
- Әлеуметтік-таптық белгілері бойынша депортация (1934 жылға дейінгі кулактарды жер аудару) оларды арнайы көшірілгендер (спецпереселенцы) деп атады;

— Саяси мүдде негізіндегі 1934—1944 жылдары көшірілгендерді «еңбек қоныстанғандар» деп атады. 1944 жылдан бастап оларға «арнайы қоныс аударылғандар» деген атау қолданды. [3].

КСРО-ның орталық аудандарынан 20—40 жылдары Қазақстан, Орал, Орталық Азия, Сібір, Қиыр Шығысқа жаппай көшіп-қондыру қызу жүргізілді. Бұл ретте Қазақстан территориясына орта және төменгі Еділ бойынан күштеп көшірілген халықтардан бөлек Кавказдан қарашайлар, балқарлар, шешендер, ингуштер, күрділер, Ақысқа түріктері, армяндар және т. б. он төрт ұлт өкілдері депортацияланды [4]. Тарихы тереңге жайылған ата қаныстарынан, ғасырлар бойына қастерлеп қорғап келген жерлерінен кеңестік биліктің солақай саясаты кесірінен айырылған тау халықтарының басым көпшілігі өздеріне беймәлім қазақтың шөл және шөлейт аймақтарына көшірілді.

Күштеп қоныс аударудың зардаптарын басынан өткерген халықтардың бірі қарашайлар болды. Сол кезге дейін *қарашай халқы* 1922 жылы құрылған Қарашай-Черкес автономиялық облысында өмір сүрді. Қарашайлар мұнда тұрғындардың үштен бір бөлігін құрады. 1926 жылы облыс екі ұлттық ауданданға бөлінді. 1943 жылғы жабық шешіммен Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11 711 отбасы немесе 45 529 адам көшірілді. Екінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқан тұста, 1943 жылы 2 қараша күні таңға жақын Кавказдың Қарашай автономиялы облысын Кеңестің НКВД бөлімшелері қоршауға алып, екі сағат ішінде барлық қарашай халқы қарудың күшімен мал тасытын вагондарға тиеліп, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстанға жер аударды. Бұған қарсы шыққан жүздеген қарашайды сол жердің өзінде атып тастады. Ертесіне сағат онда адамдар тиелген жүк вагондары жүруге дайын тұрды. Ол вагондарда 63323 жазықсыз қарашай болған еді. Осылайша Қарашай автономиялық облысы жойылды [5].

Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанға территорияларына шашыратып орналастырылған қарашай халқының жартысынан астамы жер аудару барысындағы зұлымдық пен ауыр тұрмыс жағдайларынан қырылды. 14 жыл Кавказдан алыста, айдауда өмір сүрген халқ тек 1957 жылы атамекеніне оралды. Бүгінде, ата мекеніне оралмаған 20

мыңға жуық қарашай халқының өкілдері Қазақстан мен Орта Азияда өмір сүруде.

Шешендер мен ингуштерде осындай ауыр тағдырды бастарынан өткізді. Кавказ халықтары ішінде ерекше қайсарлығымен және жауынгерлігімен көзге түсетін шешендер мен ингуштерді туған жерлерінен көшіру НКВД тарапынан үлкен дайындықты қажет етті. Шешендермен бірге ингуштер есепке алынып, 459486 адамды жер аудару керектігі анықталды. Операцияны 8 күнде аяқтау белгіленді. Жер аудару 23 ақпанда таңертең басталды. Халықтың елді-мекендерден сыртқа шығып кетулеріне мүмкіндік берілмей, әскер қыспағына алынды. Халық жиналысқа шақырылды да, олар сол жерде қарусыздандырылып, пойыз вагондарына тиелетін жерге жөнелтілді. Сағат күндізгі он бірде 94741 адам темір жол бекеттеріне алып келінді. Операцияны жүргізу барысында 2016 шешен мен ингуш «Кеңеске қарсы элемент» деген айдармен тұтқындалды. 29 ақпанға дейін 180 темір жол вагондарына 478479 адам тиелді. НКВД әскерлері ешкімді қалдырмау үшін таудағы ормандарды сүзіп шықты. Л. Берияның 1944 жылдың 7 наурызында И. Сталинге жолдаған хатында сол уақытқа дейін шығыс аудандарға жер аударуға байланысты жүргізілген үш операция барысында 650000 шешен мен ингуш жаңа жерлерге орналастырылғандығын мәлімдеді [6].

Сталиндік «сенімсіз халықтар» тізіміндегі Балқарлар 1922 жылы РСФСР құрамындағы Кабардин-Балқар автономиялық облысында (1936 жылы автономиялық республика болып қайта құрылған) өмір сүрді. Олар небәрі төрт әкімшілік ауданын мекендейтін және жалпы саны 40900 адам ғана құрайтын. Кеңестік билік 1944 жылдың наурызында балқарларды жер аудартумен айналысты. 9—11 наурыз аралығында 37103 балқар эшелондарға күшпен тиеліп, өздерінің жаңа мекендері Қазақстанға және Қырғызстанға жөнелтілді. 4660 балқар отбасы немесе 16516 адам Қазақстанға депортацияланды. Олардың барлығы Оңтүстік Қазақстанға орналастырылды. Балқарлар жөнелтілгеннен кейін республика Кабардин АКСР болып өзгертілді.

Солтүстік Кавказ халықтарын күшпен қоныс аудару қорытындыларына жүгінсек, 1944 жылдың ақпан-наурыз айларында Қазақстанға және Қырғызстанға барлығы 602193 адам қоныс аударылғанын, оның ішінде шешендер мен ингуштердің 496460 адам, қарашайлардың 68327, балқарлардың 37406 адам екенін байқаймыз. Олардың негізгі бөлігі Қазақстанға қоныстандырылды [7].

Осындай тағдырды *Ақысқа түріктерінде* бастарынан өткерді. Ғасырлар бойы өмір сүрген тарихи Отаны Оңтүстік Грузияда, әсіресе оның батыс бөлігі — Месхетияда түріктер 220 ауылда шоғырлана өмір сүрді. Олар жеке ауыл болып та, грузиндермен, армяндармен араласып та тіршілік ететін. Ақысқа түріктері — бөтен түріктер емес, Анатолия түріктерінің түрлі тарихи-географиялық жағдайларға байланысты сыртта қалыптасқан тармағы болатын. Ал жалпы, Ақысқа — Оңтүстік Грузиядағы бес ауданның ең ірісі — Ахалцехенің түрікше айтылу формасы. Бұл өңір осы ауданның атымен «Ақысқа» өңірі деп атайды.

Өткен ғасырдың 20—30 жылдарында Ақысқа түріктеріне қарсы қорлау, ұлттық беделі мен абыройын аяққа таптау шаралары жүзеге асырыла бастады. Күштеп олардың аты жөндерін, тіпті, ұлтын өзгертіп жаздырған жағдайларда көптеп орын алды. 1937—1938 жылдары Ақысқа түріктерінің зиялылары қаумын құртып жіберді. 1944 жылғы 14 қарашада екі сағаттың ішінде өз Отандарынан күштеп Қазақстан мен Орта Азияға жер аударылды. Осы сәтте Ақысқа түріктерінің жалпы саны 110000 болған. Суықтан, мал таситын вагондарындағы жайсыздықтан, аштықтан, медициналық көмектің болмауынан, екі айға созылған жол жүру мерзімі ішінде Қазақстан мен Орта Азияға жеткенше аз ғана халықтың тағы да 20 мыңдайы опат болды [8].

Өлкеге депортацияланғандардың жағдайы өте ауыр болды: өмір сүру талаптары, ауыр еңбек, әртүрлі инфекциялар, азық-түліктің жетіспеуі т. с. с. яғни, күштеп көшіріп жат жерлерге орналастыру — террорлық сипатта жүргізілді.

Қазақстанға депортацияланған халықтың сандық көрсеткіші болды төмңгідей:

№	Халық	отбасы	адам саны
1	Қарашай	11 711	45 529
2	Балқар	4 660	16 516
3	Шешендер мен ингуштер	89 901	406 375
4	Қырым татарлары	1 268	4 501
5	Ақысқа түріктері	6 309	27 833

Қорыта айтқанда, Қазақстанға қоныс аудару және депортацияланған халықтардың келуіне байланысты мемлекеттің ұлттық құрамы мүлде өзгеріске ұшырады. Бұл халықтар өз еріктерімен келген жоқ. Оларды кеңес үкметі зорлықпен көшірді. КСРО-дағы жаппай қуғын-сүргін жылдарында 3 млн астам адам жер аударылды. «Сенімсіз халықтар» қоныстанған арнайы аудандар — солтүстік облыстар, Сібір, Орал, Орта Азия және Қазақ жері болды.

Бұл халықтардың ең көп бөлігі Қазақ жері мен Сібірге қоныстандырылды. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев Қазақстан халықтары ассамблеясының IV сессиясында жасаған баяндамасында жер аударылғандардың санының 1 миллион 200 мың екендігі туралы дерек келтірді. Қазақ жеріне немістердің 38%-ы, шешен мен ингуштардың 83%-ы, кәрістердің 59%-ы, балқарлардың 55%-ы, қарашайлардың 58%-ы, гректердің 76%-ы,

курдтардың 62 %-ы күшпен қоныс аударылды. Қоныстанушылар іс жүзінде Қазақстанның барлық облыстарына орналастырылды. [] (ҚР Президентінің мұрағаты, 708-қор, 5\2 жазба, 187-іс, 28п., 28—6)[6].

Сонымен, Қазақстанда біржолата қалған, оны өзінің екінші Отанына айналдырған халықтарға келсек, олар ең алдымен ауыр жағдайда қолұшын берген қазақ халқының

бауырмал, ақ пейіліне өте риза. Еліміз Тәуелсіздік алған жылдарда тұңғыш Президентіміз Н. Ә. Назарбаев халықтар арасындағы бірлік пен достыққа, тең құқылыққа ерекше маңыз беріп, тұрақт назарда ұстап келеді. ТМД елдерінің арасында алғаш біздің елімізде Қазақстан Халқы Ассамблеясы құрылып, тұрақты жұмыс жасауы осының айғағы.

Әдебиет:

1. www. Akorda.kz 14 желтоқсан 2012
2. Алдажуманов Қ. Депортация: Выселение народов северного кавказа и калмыкии / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 153б
3. Қожақов Ө. Қызылордаға қоныс аударылған халықтар // Ақиқат, 1999, № 2.
4. Валиханов Ә. Ж. Переселение иранцев в Казахстан. / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 153б
5. Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағаты (РФ ММ), 5451-қор, 1-іс, 25-тізбе, 247-п.)
6. РФ ММ., 5451-қор, 1-тізбе, 25-іс, 172-п.
7. Сонда, 175-п.
8. Сонда, 201-п.

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдаудың қазіргі жағдайы мен негізгі бағыттары

Қалтаева Сауле Ануарбекқызы, э. ф.к., доцент
Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Ауыл шаруашылығының даму тенденциясы тікелей елдегі саяси жағдай, экономикалық конъюнктура және инновациялық ахуалмен анықталатындықтан, аталған процестердің аграрлық сектордың өсу қарқынына ықпал етуін реттеудегі мемлекеттің рөлін бағаламау мүмкін емес.

Агроөнеркәсіптік кешен — әртүрлі шаруашылық жүргізу мен меншік формасындағы кәсіпорындардан тұратын күрделі әлеуметтік-экономикалық жүйе. Мемлекеттік реттеу мүдделердің келісуі негізінде шаруашылық жүргізудің барлық формалары субъектілерінің тепе-теңдігін есепке ала отырып, бірыңғай механизм ретінде АӨК-нің нәтижелі қызмет етуін қамтамасыз етуі тиіс. Бұған қоса АӨК күрделі биотехнологиялық жүйе болып табылады. Ауыл шаруашылығында маңызды табиғи өндіріс құралы — жер, су және т. б. қолданылады. Шаруашылық қызмет нәтижелеріне табиғи-климаттық жағдайлар үлкен ықпал етеді, ол ауыл шаруашылығында өндірістің тәуекелді сипатын анықтайды.

Ауыл шаруашылығы басқа салалармен салыстырғанда капиталсыйымды және энергосыйымды болғандықтан инвесторлар мен кәсіпкерлер үшін тартымды емес. Өзінің дамуы бойынша ауыл шаруашылығы тамақ және қайта өңдеуші өнеркәсіпке орын береді. Сондықтан АӨК-нің дамуын қолдау мен мемлекеттік реттеу — нарықтық экономика-ның объективті қажеттілігі [1].

Қазіргі кезде республикада 2017—2021 жылдарға арналған АӨК-ді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылады. ҚР АӨК-сін дамытудың 2017—2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Мемлекет басшысының 2016 жылғы 9 қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Үкіметінің кеңейтілген отырысында берген тапсырмасына, «100 нақты қадам» Ұлт жоспарында белгіленген Қазақстан Республикасын дамытудың стратегиялық мақсаттарына және «Қазақстан-2050» стратегиясына сәйкес әзірленді. Осылайша, аталған Бағдарлама ауыл шаруашылығы өнімдерінің аса қажетті түрлері бойынша халықтың ішкі қажеттілігін қамтамасыз етуге, мақсатқа бағытталған экспорттық саясатты айқындауға бағытталатын болады.

Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға үлкен көңіл бөлінеді. Германия мен Голландия сияқты индустриалды дамыған елдердің өзі жоғары технологиялық салалармен қатар АӨК-нің дамуына көп салым салады. Бағдарламаның басымдығы нарықта сұранысқа ие өнім түрлерінің өндіріс көлемін ұлғайту болып табылады. Үкіметтің мәліметтері бойынша жақын бесжылдықта ауыл шаруашылық өнім өндірісі мен қайта өңдеу әртараптандырудың негізгі көзі мен экономикалық өсудің драйвері болуы тиіс. АӨК-нің жаңа рөлін жүзеге асыру елдің тұрақты дамуын теңестіреді, еңбек өнімділігін ұлғайтады және тұрғындардың негізгі бөлігінің

өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді. Қосалқы шаруашылық жүргізетін ауыл тұрғындары мақсатты мемлекеттік қолдау мен кең ауқымды кооперация арқылы тауарлы өндіріске тартыла алады.

АӨК-нің негізгі мәселелерінің ішінде сарапшылар жеке қосылқа шаруашылықтар мен ұсақ шаруа, фермерлік шаруашылықтардың ірі ресурстарын толығымен пайдалана алмау, өнімді дайындау мен өткізу мәселелерінің шешілмеуін айтады. Қазір елде шамамен 1,6 млн жеке қосалқы шаруашылықтар мен 185 мың шаруа және фермерлік шаруашылықтар әрекет етеді. Олардың үлесіне ет, сүт, жемістер, көкөніс пен картоптың 70—90 % тиесілі. Бұған қоса өнімді қайта өңдеу үлесінің төмен болуы әлі де мәселе күйінде қалып отыр: ет, сүт, жемістер мен көкөністердің 30 %-ғана қайта өңделеді, бұл кезде барлық 403 қайта өңдеуші кәсіпорындардың қуаттылығының жүктелуі небәрі 20—60 % құрайды. Өндірістің теңгерімсіздігі бар — бидайдың басқа дақылдардан басымдығы. Бұл жыл сайын бидай қорының 2—3 млн тоннаға дейін қорланып, жемшөп өндірісінің (1,3 млн тонна), арпа, жүгері, жемдік және майлы дақылдардың (2,7 млн тонна) жеткіліксіз өндірісіне алып келеді. Бұл кезде бидайды субсидиялау мөлшері өсімдік шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың төрттен біріне дейін жетеді, бұл бюджет құралдарын шығындаудың тиімділігін қысқартады. Өз кезегінде жемшөптің жеткіліксіздігі мал шаруашылығының дамуын тежейді. Негізгі мәселелердің қатарына сонымен қатар экспорт деңгейінің төмендігі мен импорттың жоғарғы үлесін жатқызуға болады. Ет пен дәнді дақылдар өндірісі толығымен ішкі қажеттілікті қамтамасыз етеді және үлкен экспорттық әлеуетке ие. Бұл кезде елімізде өндіріле алатын қант, өсімдік майы, жеміс-жидек консервілері, шұжық өнімдері, құс еті сияқты азық-түлік тауарлары импортының жоғары үлесі (40—90 %) байқалады. Қазіргі кезде әлі де инновацияны ендіру деңгейінің төмендігі байқалады. Әзірге әлемдік агротехнология трансфертінің жоқтығы мен әлсіз жүйесі орын алып отыр. Бұл жағдайды өзгерту үшін нарықта сұранысқа ие АӨК-нің бәсекелік қабілетті өнім өндірісін қамтамасыз ету мақсаты қойылған.

Негізгі міндеттердің ішінде 500 мың жеке қосалқы шаруашылықтар мен ұсақ фермерлік шаруашылықтарды тауарлы өндіріске тарту үшін ауқымды ауыл шаруашылық кооперациясын дамыту мен өнімді өткізу мен қайта өңдеу жүйесін құру қарастырылған. Мақсатты бағытталған экспорттық саясатты жүзеге асыру мен органикалық ауыл шаруашылық өнімдерінің қазақстандық брендін қалыптастыру, ауыл шаруашылық тауарөндірушілерін мемлекеттік қолдаумен максимальды қамтудың қолжетімдігі мен тиімділігін қамтамасыз ету қарастырылған. Сонымен қатар жоспарда мал шаруашылығының тиімділігін 40 %-ға, егін шаруашылығының тиімділігін 30 %-ға арттыру, қайта өңдеу үлесі мен кәсіпорындардың жүктемесін 1,3 есе ұлғайту, агротехнология трансфертінің тиімді жүйесін қалыптастыру, АӨК-ді мемлекеттік реттеуді жетілдіру міндеттері қойылған.

Бағдарламаның тұжырымдамалық тәсілі ауылдағы өмір сүру деңгейі мен өндірістің өсуінің объективті факторы

ретінде жеке қосалқы шаруашылықтар мен ұсақ шаруа, фермерлік шаруашылықтардың әлеуетін пайдалану үшін кооперацияны кең дамытудан тұрады. Ауыл шаруашылық кооперативтері арқылы ауыл шаруашылық өнімдерін тұрақты сатып алу мен өткізу мәселелері бұдан әрі қайта өңдеуші кәсіпорындарға бағыттай отырып, шешілетін болады.

Қолдау кооперативтердің шығындарын жеке қосалқы шаруашылықтарға ветеринарлық, агрохимиялық, қаржылық, өткізу және сервистік қызметтер көрсету бойынша субсидиялау арқылы көрсетіледі. Ауыл шаруашылық кооперациясын дамытудан ауыл тұрғындарының қосымша жыл сайынғы табысы 300 млрд тенге көлемінде болады деп күтілуде.

Қазақстан өткізу нарықтары азық-түлік өнімдеріне потенциалды сұранысқа ие Қытай, Ресей және Орталық Азия елдерімен шектеседі. Азық-түлікке жаһандық сұраныс тұрақты өсіп келеді, сатудың жылдық көлемі \$7 трлн астам құрайды. Бағдарламаның жүзеге асырылуы субсидия алушылардың ауқымын 7 есе, несие серіктестерінің қатысушылары мен жеңілдетілген несиелеу бойынша қарызгерлерді 1,4 есе кеңейтуге мүмкіндік береді. Бір тенге субсидияның қайтарымы 2 есе, жалпы өндіріс көлемінің 50 %-ын қамти отырып, өндірілген өнімнің 7,5-тен 13 тенгеге дейін артуы күтілуде.

Жеңілдетілген несиелеудің негізгі шарты қайта өңдеуші кәсіпорындардың жүктемесін қамтамасыз ету болады, ал арзан ауыл шаруашылық техникасының инвестициялық субсидиясы есебінен 1,5—2 есе техникалық паркті жаңарту қарқыны ұлғаятын болады. Мал шаруашылығының тиімділігін 40 %-ға арттыру үшін жем-шөп базасы қамтамасыз етіліп, асыл тұқымды мал шаруашылығының үлесі ұлғаятын және суармалы жайылымдықтар алаңы кеңеедін болады.

Егістіктерді әртараптандыру, тыңайытқыш енгізуді ұлғайту, сапалы тұқымды қолдану, сондай-ақ өсімдік шаруашылығында ауыл шаруашылық техникасын жаңарту қарқынының артуы өндіріс тиімділігін 30 %-ға арттыра отырып, егістікті басқа рентабельді және сұранысқа сай дақылдармен толықтыруға мүмкіндік береді.

Бағдарламаның жүзеге асырылуы кооперация арқылы ауыл шаруашылық өнім өндірісі жүйесінің ірі қатысушысы ретінде жеке қосалқы шаруашылықтарды құру, олардың өндірістік мүмкіндіктерін кеңейту және өнім сапасын арттыру үшін жағдайлар құрады. Төлемқабілетті сұранысты ұлғайту мен ауылда өмір сүру сапасын жақсарту ауыл тұрғындарының әлеуметтік қорғалу процестерін тұрақтандырудың негізіне айналады.

2017 жылғы қаңтарда тұтастай республика бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы 105,4 млрд теңгені құрады, бұл 2016 жылдың қаңтарынан 1 %-ға жоғары. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндіріс көлемінің өсуі тірі салмақтағы мал мен құстың сойылған көлемінің 0,7 %-ға, сауылған шикі сүттің — 3 %-ға өсуімен түсіндіріледі. 2017 жылғы қаңтарда

2016 жылғы қаңтармен салыстырғанда ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің ұлғаюы республиканың 9 өңірінде байқалған. [2].

2017 жылдың 7 айында ауыл шаруашылығының негізгі капиталына инвестиция көлемі 137,78 млрд тенгені құрады, бұл өткен жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 21,4 %-ға жоғары. Олардың төрттен үші (75,8 %) еліміздің ірі ауыл шаруашылық аудандарына (СҚО, Ақмола және Қостанай) және екі алдыңғы қатарлы мал шаруашылық аудандары — ОҚО мен Алматы облысына тиесілі. Осы бес аймақ 2016 жылы ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің үштен екісін қамтамасыз етті.

2017 жылы бағдарламаға біршама өзгерістер енгізілді. Атап айтсақ, несиелердің мақсатты бағыты мен мерзімі өгерді, шарттары ауысты. Негізгі тірек кәсіпорындардың айналым құралдарын толықтыруға бағытталған жылдық несие желісін жаңартуға жасалды. Айталық, кәсіпорындарда ашық несие желісінде белгілі бір сома бар. Кәсіпкерлер оны жыл ішінде өз қалауы бойынша пайдалана алады. Мысалы, шикізат сатып алу, тасымалдау қызметтері және басқа да өндірістік қажеттіліктер. Қорытындысында сол пайдаланылған соманы субсидиялау мүмкіндігі бар. Бағдарлама тағам өнімдерін қайта өңдеушілер үшін икемді болып табылады. Республикалық бюджеттен бұл мақсаттарға 4,3 млрд тенге бөлінді. Оның қатысушылары заңды және жеке тұлғалар бола алады.

Мемлекет агроөнеркәсіп кешен субъектілерімен инвестициялық салымдарда жұмсалған шығындардың бөлігін өтей алады. Өтеу АӨК салаларында әрекет етуші қуаттылықтарды кеңейту мен жаңасын құру бойынша шығындардың 20-дан 80 %-на дейін құрайды.

Пайыздық ставкаларды субсидиялау АӨК субъектілерін қаржылық сауықтыру бойынша бағыттар шеңберінде несиелік және лизингтік міндеттемелер бойынша жүргізіледі. Бұған қоса 2014 жылдың 1 қаңтарына дейін туындаған қарызгердің несиелік, лизингтік міндеттемелерін қайта қаржыландыру мен қайта құрылымдау жүргізіледі.

Субсидиялау сыйақы ставкасын жылдық теңгемен 7 %-ға, шетелдік валютада 5 %-ға дейін қысқарту және қайтару мерзімін 9 жылға дейін ұлғайту жолымен жүзеге асырылады. Аталған бағыт бойынша 2017 жылы 1,5 млрд

тенге бөлінді, олардың ішінде бірінші жарты жылдықта 400 млн тенге игерілді. Бөлінген қаржылар 2016 жылы мақұлданған ТОО «MS», ҚазАгроХолдинг, Хлебный дом «Тандыр», «Вандербик», Leader Invest Company сияқты бес қарызгер бойынша 6 келісімі-шартты жүзеге асыруға бағытталды [3].

Несиелік келісімдер бойынша сыйақыны субсидиялау сыйақы ставкасын жылдық теңгемен 7 %-ға, шетелдік валютада 5 %-ға дейін қысқарту жолымен жүзеге асырылады. Келісімдер келесі критерийлерге сәйкес келуі тиіс: теңгемен жылдық 19 %-дан аспайтын және шетелдік валютамен 10 %-дан аспайтын белгіленген номиналды сыйақы ставкасымен жасалуы, мақсатты бағытталуы айналым құралдарын толықтыру болып табылады, займның әрекет ету мерзімі 12 айдан аспауы тиіс, сыйақы ставкасы басқа мемлекеттік немесе бюджеттік бағдарламалар бойынша субсидияланбауы тиіс, займды қаржыландыру көзі бюджет құралдары мен ҚР-ның Ұлттық қорының қаржысы болмауы тиіс. Аталған бағыт бойынша 2017 жылы 2,8 млрд тенге бөлінді, олардан бірінші жарты жылдықта 892 млн тенге игерілді. Бүгінгі күні субсидиялаудың жалпы сомасы 329,9 млн тенгені құрайтын ТОО «Масло-Дел», ТОО «Golden Food Company» сияқты компаниялардан жеті тапсырыс келіп түсті.

АӨК субъектілерінің займдарын сақтандыру мен кепілдендіру шеңберінде субсидиялау сақтандыру сыйақысы не, кепіл бойынша комиссия шығындарының 50 %-ын өтеумен жүзеге асырылады. Осылайша, мақсатты мемлекеттік қолдау мен ауқымды кооперация арқылы тауарлы өндіріске тарту үшін жаңа мүмкіндіктерді ұсына отырып, Қазақстан үкіметі АӨК-нің жаңа рөлін жүзеге асыру үшін жағдайлар құруға ниетті. Бұл тағам өнеркәсібінің тұрақты дамуын теңестіруге мүмкіндік береді және тұрғындардың өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді. Басты мақсат — ауыл шаруашылығы өндірісін жоғары тиімді, әртараптан-дырылған және экспортқа бағытталған өңдеу секторының базасы ретінде дамыту. Ол үшін ет және сүт бағыттарында әлемдегі жетекші компаниялармен стратегиялық әріптестік құра отырып, елдің ішкі нарығына және сыртқы экспорттық нарықтарда сапалы, экологиялық таза өнімдерді жеткізуші ретінде елеулі орын алу қажет.

Әдебиеттер:

1. Мамыкаева Б. Роль аграрного сектора государства: теоретические аспекты / Аль-Пари. — 2015. — № 1. — С. 24–26
2. 2017 жылғы қаңтардағы Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы. Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика Министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері. Қолжетімділік ресурсы: <http://www.stat.gov.kz/>
3. Доклад Министра сельского хозяйства РК. Официальный интернет-ресурс Министерства сельского хозяйства РК, 2 июня, 2017 года.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында қорларды бағалау әдісін таңдау

Қалымбетова Айгүл Рахманқызы, ХҚТУ доценті

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Есептегі бағалау мәселелері жөніндегі пікірталас 19 ғасырда басталған. Бірақ, ерекше басымдылық, біздің еліміздегі есептің дамуына ерекше ықпал еткен, неміс бухгалтериясына берілген. Бухгалтерлік есеп саласындағы Ресей экономистерінің еңбектерін атап өту керек. Мысалы, Я. В. Соколовтың арқасында, өзіндік құн қағидасы танылып, кейіннен нормативті құжаттарда бекітілді [1]. Бұл қағида объективті, себебі бұл жағдайдағы бағалау құжаттарға негізделген және бағалау заты үшін, шындығында ақша сомасы төленетін немесе төленуі тиіс. Ол екіжақтылық қағидасынан шығады, себебі шаруашылық өмірдің фактілері шынайы қандай бағамен орындалса, сол бағамен есепте көрсетілуі тиіс; мүліктер қандай бағамен сатып алынған болса, сол бағамен есептен шығарылады; және қаржылық нәтижелер барынша шынайы көрсетілген, себебі оларға қайта бағалау әсер етпеген.

К. Ш. Дюсембаев, Т. А. Тасмағамбетов, Д. О. Абленов жұмыстарының негізінде, баланс баптарын бағалаудың келесідей қағидаларын атауға болады [2,3]:

- бағалау үшін заттарды дифференциялау маңызды — сатуға арналған ба, жоқ өз өндірісінде пайдалануға арналған ба;
- бағалау үшін әдістер мен тәсілдер тарапынан, дайын түрде сатып алынатын заттар мен кәсіпорынның өзімен жасалатын немесе өзгертілетін заттарды бөліп ажырату маңызды;
- сатуға арналған және нарықтық бағасы бар заттарды бағалауда — екі бағадан (дайындау және нарықтық) төменгісін қабылдау керек.
- тұтынуға арналған заттар дайындау құны бойынша бағаланады;
- жартылай фабрикаттар — дайындау құны бойынша немесе өндіріс шығындарының құны бойынша, бағалануы тиіс.

Материалдарды орташа өлшемдік бағалары бойынша бағалау келесі есеп процедураларымен байланысты болған. Материалдардың номенклатуралық номерлері бойынша ашылған дербес есептерде, әрбір есепті кезеңнің бірінші күніне қалдық натуралды өлшемде және ақшалай өлшемде де шығарылып отырған. Сомасын санына бөлу арқылы, берілген номенклатуралық номердегі материал бірлігінің орташа өлшемдік өзіндік құнын анықтайтын.

«Жою» әдісімен бағалаудың мазмұны, әрбір партия ай соңындағы қалдықпен бірге, толық шығысқа жіберілгенге дейін өз партиясының бағасы бойынша есептен шығарылатынында. Егер, бірінші әдіс қиын және күрделі болса, себебі материалдың әрбір түрін бағалауда үнемі, осы материалды бағалау үшін белгіленген орташа өлшемдік бағасы туралы белгі жасау үшін, тиісті карточкаға қарап отыру қажет болған, ал «жою» әдісімен бағалау, күмәнсіз дұрыс-

тау болып табылғанымен, бұл жерде де қиындықсыз болмаған. Тәжірибеде бұл әдістің қиындығы, материалдардан белгілі партиясының біткен-бітпегенін әрдайым тексеріп отыру қажет болғанында. Бірақ шығыс ешқашан кіріспен сәйкес келмейтін, сондықтан материалдардың бір бөлігі — бірінші партияның бағасы бойынша, ал басқа бөлігі — келесі партияның бағасы бойынша бағаланатын.

«Жою» әдісі бойынша бағалау, отандық есептің өз кезінде ФИФО және ЛИФО әдістеріне ұқсас өндірістік қорларды бағалау тәжірибесінің болғанын білдіреді. Бұл есептің халықаралық стандарттарына көшу барысында маңызды болып табылады.

Материалдық қорлар есебін жоспарлы (есепті) бағалар бойынша жүргізуге көшу, бір уақытта көліктік дайындау шығындар есебі мен жоспарлы бағалардан ауытқуларды есепке алуды ұйымдастыруды қарастырды (тиісті шоттарды белгілеумен).

Барлық көліктік дайындау шығындары мен жоспарлы бағалардан ауытқулар — «Шикізаттар мен материалдар» синтетикалық шотында есепке алына бастады. Бұл жерде «Көліктік дайындау шығындары» субшоты ашылуы мүмкін болған — онда жоғарыда көрсетілген шығындардан басқа, жоспарлы бағалардан ауытқулар көрініс табатын. Материалдарды жоспарлы өзіндік құны бойынша ағымдық бағалауда, нақты өзіндік құннан ауытқулар сатып алынған материалдардың жоспарлы өзіндік құнына қатысты — үнемдеу немесе артық жұмсауды көрсеткен.

Халықаралық стандарттарға көшуде қиындық туғызған жағдай, біздегі бухгалтерлік есептің ұзақ уақыт бойына әлемдік тәжірибеден алыс болғандығы.

Қазіргі уақытта, қорларды бағалауға әсер ететін келесідей факторларды атауға болады:

а) иелік сипаты:

- меншік құқығы бойынша ұйымға тиесілі;
- ұйымға тиесілі емес, баланстан тыс есепке алынатын;

б) пайдалану тәртібі:

- өндірісте пайдаланатын — материалдар;
- сату үшін — дайын өнім мен тауарлар;
- еңбек құралы ретінде пайдаланатын — шаруашылық құралдар, орнатудан кейін негізгі құралдар құрамында қызмет жасайтын қорлар;

в) қорларды алғашқы есепке алу формасы.

- үздіксіз есеп жүйесі,
- кезеңдік есеп жүйесі.

Материалдық қорлар келесідей кезеңдерде бағалауға жатады:

- есепке қабылдау,
- өндірісте пайдалану,
- тауарлар мен дайын өнімді сату,

— есепті кезеңнің соңына қалдықтарды анықтау, бухгалтерлік есептілікте көрініс табу.

Бухгалтерлік есептің стандарттарына сәйкес материалдық қорлар есепке қабылданғанда нақты өзіндік құны бойынша көрініс табады. Бұл нормативті құжат қорларды сатып алу және дайындау құнына кіретін шығындар құрамын біршама өзгертіп, кеңейтті [4].

Материалдық қорларды өндіріске жұмсауда, немесе басқадай есептен шығаруда стандарттар ұйымдарға оларды (сату бөлшекті бағасы бойынша есепке алынатын тауарлардан басқа) келесідей әдістердің біреуімен бағалауды ұсынады:

- әрбір бірліктің өзіндік құны бойынша,
- орташа өзіндік құн бойынша
- алғашқы сатып алынған материалдық қорлардың өзіндік құны бойынша (ФИФО),

Әр әдісті жеке толығырақ қарастырайық. Әрбір бірліктің өзіндік құны әдісін пайдалану (жалпы идентификациялау әдісі), қорлардың әрбір бірлігін ерекше белгілеуді қарастырады, ол кез келген уақытта материалдың құнын анықтауға, қорлардың нақты түрінің әрбір бірлігінің сатылған күнін анықтауға және ұйымда қалған қорлардың құнын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдісті пайдалануда, материалдық қорлар құнының қозғалысы, олардың нақты (физикалық) қозғалысымен тікелей сәйкес келеді. Бұл, материалдық қорлардың физикалық және құндық айналымдарын толық сәйкестендіретін жалғыз әдіс.

Нормативті құжат бұл әдісті ұйыммен ерекше тәртіпте пайдаланылатын қорлар үшін (құнды металдар мен тастар және т.б.) пайдалануды ұсынады. Ауыл шаруашылығы ұйымдарында бұл әдіс өз өзектілігін жоғалтады.

Орташа құн әдісі қорлардың құны туралы берілгендердің негізінде есептік кезеңнің басымен соңына кезең барысындағы қорлар айналымының құны туралы шынайы ақпарат алуды қарастырады. Кезең бойында қор бірлігінің орташа құнын есептеудің нақты алгоритмі қорлар есебінің әдісіне байланысты (үздіксіз немесе кезеңмен) анықталады.

Есептің үздіксіз әдісін пайдалануда қорлардың орташа құны құбылмалы орташа әдісімен есептеледі.

ФИФО әдісі материалдық қорларды олардың бастапқы құны бойынша бағалаудан тұрады. Ол қорлар құнына олардың ағымдағы құнына жақындатылған мағына береді және үздіксіз және кезеңдік есепте бірдей қолданыла береді. Сонымен қатар, бұл әдісті пайдалануда қорлар құнының қозғалысы олардың натуралды көрсеткіштегі қозғалысымен нақты сәйкес келмесе де соған жақындайды, жәнеде қорларды сатып алумен жұмсаудың жиілігі көп болған сайын жақындау ұлғая түседі.

Бұл әдістің негізіне, қорларды пайдалану мен сатуда олардың құнынан алғашқы келіп түскен және қорлар құрамында барлығынан ұзағырақ болған қорлардың құны алынып тастауы тиіс қағидасы алынған. Бұл әдісті пайдалануда, қорлардың әрбір нақты бірлігін сатып алумен сатудан түскен шығыстар мен табыстарды салыстыру мақсат емес. Тәжірибеде, әдетте, қорлар келіп түсу мерзіміне байланыссыз қоймада араласып кетеді, бұл нақты бірліктің қозғалысын бақылап отыруға мүмкіндік бермейді. ФИФО әдісін пайдалануда қорлар құндарына байланысты топтарға бөлінеді.

Бағалардың үнемі өсу кезеңінде ФИФО әдісін пайдалану, таза табыстың барынша мүмкін жоғары деңгейін береді. Кезең соңында материалдық қорлар қоры соңғыларының бағасы (ең көп шығындардың) бойынша бағаланатын болғандықтан, олардың көлемі өседі. Бұл сатылған өнімнің төменгі өзіндік құнын береді, нәтижесінде, ол таза пайданың ең жоғары көлемін алуға тікелей әсер етеді. Бұл әдіс тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындарда жақсы қолданылады, себебі, тез бұзылатын болғандықтан сақталу мерзімі шектеулі, олардың алғашқы сатып алынғандары бірінші болып пайдаланылады [5].

Сонымен, әрбір ұйым, қандай факторлар ол үшін маңызды екенін нақты анықтауы тиіс — салықтың сомасын азайту ма, инвестициялар тарту үшін ең көп пайданы көрсету ма, немесе инфляциялық процестерді тегістеу керек па. Қойылған мақсаттарға байланысты қорларды бағалаудың тиімді әдісін таңдап алуға болады. Мысалы, инвестиция тарту үшін ең жоғары пайданы көрсету үшін, ФИФО әдісін қолдану қажет. Таңдауды жеңілдету үшін, біз бағалау әдістерінің салыстырмалы талдауын жүргіздік (1 кесте).

1 кесте — Отандық тәжірибеде пайдаланылатын өндірістік қорларды бағалау әдістерінің салыстырмалы талдауы

Өндірістік қорларды бағалау әдістері	Оң әсер етуші факторлар	Теріс әсер етуші факторлар	Балансқа әсері	Қаржылық нәтижелер туралы есепке әсері	Күтілетін экономикалық тенденциялар
Орташа өзіндік құн	Бағалардың өсуі мен төмендеуін тегістейді	Басқару шешімдерін қабылдауда табысты болжамдауды қиындатады	Тегістеу	Тегістеу	Экономикалық циклдарды ажыратпай, болжамдауды қиындатады
Әрбір бірліктің өзіндік құны	Қаржылық нәтижені бағалаудың объективтілігі	Аналитикалық есеп өте күрделі ауыр болады	Объективті көрсету	Объективті көрсету	Экономикалық циклдардан тәуелсіздік

Өндірістік қорларды бағалау әдістері	Оң әсер етуші факторлар	Теріс әсер етуші факторлар	Балансқа әсері	Қаржылық нәтижелер туралы есепке әсері	Күтілетін экономикалық тенденциялар
Алғашқы сатып алынған-дардың бағасы бойынша — ФИФО	Инфляцияның өсуінде бағаларды көтеру мүмкіндігі	Салықтық салмақтың күшеюі	Бағалар өскенде активтерді көтеру, төмендегенде — төмендету	Бағалар өскенде пайданы көтеру, төмендегенде — төмендету	Қаржылық нәтижелер мен активтер құнына экономикалық даму циклының әсер ету кезеңін ұлғайту, тиісті баға саясатын жүргізу
Ескерту — әдебиет көздерінің негізінде автор құрастырған					

Тәжірибеде көптеген ұйымдар орташа әдісті қолданады. Ауыл шаруашылығы ұйымдарымен пайдаланылатын қорлардың түрлі номенклатурасында әрбір бірліктің өзіндік құны бойынша әдісті қолдану мүмкін емес. ФИФО әдісі партиялар бойынша есепті жүргізуді қажет етеді. Орташа күн әдісі есептеу үшін ең қарапайым әдіс болып табылады, сондықтан есеп қызметкерлері соны пайдаланғанды ыңғайлы көреді.

ФИФО әдісінің артықшылығы — оның қарапайымдылығында; материалдардың физикалық ағымымен сәйкес келетінінде; баланстағы соманың шамамен қорлардың ағым-

дағы нарықтық құнымен сәйкес келетінінде. Бұл әдістің кемшіліктері — «қағаздағы» табыстарды баяндау, ал салық салу мақсатында пайдаланғанда — салықтың жоғары сомалары төленеді.

Ауыл шаруашылығы ұйымдары үшін, біз орташа күн әдісін қолдануды ұсынамыз, өйткені бұл жағдайда қорлардың орнын толықтыру резерві пайда болады, себебі сатылған өнімнің өзіндік құнына, құны келесі өндірістік кезеңге қажет материалдық қорлардың нарықтық бағасынан айырмашылығы аз ғана қорлар кіреді.

Әдебиет:

1. Соколов Я. В. Бухгалтерский учет от истоков до наших дней. — М: ЮНИТИ, 1996. — 638 с.
2. Дюсембаев К. Ш., Егембердиева А. Удит и анализ финансовой отчетности. Алматы: Экономика, 2000.
3. Тасмағамбетов Т. А., Абленов Д. О. Бизнес-тегі есеп пен талдау. Оқу құралы. Алматы. Дәуір. 2002. 416б.
4. Гетьман, Терехова, Шнейдман и др. «Финансовый учет». М: Финансы Статистика. 2002.
5. Назарова В. Л. «Бухгалтерский учет хозяйствующих субъектов» Алматы: Экономика, 2002.

Жыраулар поэзиясындағы сопылық сарындар

Қуандық Балнұр Нұржігітқызы, магистрант

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қазақ ақын-жыраулары мұрасындағы діни таным іздері Орта Азияда қалыптанған, Түркістан жұрты тұтынып келген Ислам мектебінің негізінде көрініс тапқан. Қожа Ахмет Ясауи ілімімен астасып жатқан сопылық таным — халық шығармашылығының көзі болып саналатын жыраулық дәстүр арқылы кең тарады десек қателеспейміз. «Диуани хикметті» жыр жолымен жеткізген әулие шайырдың жолы Қазақ хандығы құрылғаннан бергі дәуірлерде де жыраулық сарында көрініс тапты.

Сопылық танымның мәні мен маңызы жайлы М. Мырзахметов: «Сопылық ағымның ең басты да өзекті мәселесі — хақиқатқа жету. Міне осы хақиқатқа жету жолында адам рухы жағынан тазарып, іштей пәктенгенде ғана адам камили инсани (толық адам) қалпына қол жеткізе алмақ. Осы себепті де бүгінгі күнде осы мәселе тұрғысынан қарағанда қалыптасқан ортақ таным тарих оқулығында: «Сопылық ілімде камили инсан (Абайда толық адам) рухани

қалыпқа түсіру, кәмалатқа жеткізу жолындағы дүниетаным ең басты мәселе ретінде қаралады» дейді [1, 3].

Сопылықтың жыраулар танымында терең орын алуына не себеп болды? Мұның бастауында қандай діни, социомәдени құбылыстар жатыр? деген сұраққа Серікбол Қондыбай «Есен-Қазақ» еңбегінде: «Қазақ дегеніміз — исламның суфийлік және ханифалық ағымы мен қыпшақтанып кеткен ежелгі Вара — Ұрым идеясының бір рухани арнаға тоғысуынан шыққан пенде» — дей келіп, суфизмнің қалыптасу, таралу аймағын осы аймақтағы суфизм өкілдері — әулиелер тарихымен байланыстыра былайша көрсетеді: «Осы әулиелік реалды қалыптастырушылар туралы аңыздардың ыңғайына қарап біз XIV ғасырда Түркістан аймағынан Ясауилік діни уағыздаушылардың легі Өзбек хан билеген, исламның ресми түрде мемлекеттік дін деп жарияланған тұсында Арал-Хасарлы аймағында қаптап келе бастағанын байқаймыз. Яғни, егер XIV ғасырдың басында

Ясауилік-сопылық, ханифалық діннің басты ордасы Қаратау-Нұратау аймағы ғана болса, XIV ғасырдың ортасында осы орталықтың ықпалымен тағы бір Яссауилік реал Батыс Қазақстанда пайда болды», дейді [2, 31–33].

Жыраулар мұрасындағы сопылық сарынды айқындау үшін жыр мәтініндегі категориялардың мәнін терең талдай алу маңызды. Кеңестік кезеңде ескіліктің, діни қараңғылықтың көзі ретінде танылып келген жыраулардың шығармашылығына қажетті межеде ғылыми талдау жасалмады. Жыраулар поэтикасындағы басты концепті «шынайы адам концептісі» — жыраулар дүниетанымының негізгі концептілік құндылығы болып табылады және де жыр мәтіндеріндегі кейбір тілдік категориялардың семантикалық аясында айқындалды. Солардың ең негізгілері — *сопы, иман, пір, мүрид, уағыз, зікір, пікір, шүкір, тоба, тақуа, нұр, жүрек, нәпсі, шайтан* т. б. сөздері. Аталған сөздердің мағыналық өрісі жырды шығарушының (автор) және жырды тыңдаушының (қабылдаушы) белгілі бір дүниетаным деңгейіндегі ортақ білімдік аясын танытады. Сопылық ілімнің басты атрибуттарынан саналатын *пір, мүрид, уағыз, зікір, сопы, нұр* сөздерін түсініп қолдану осы ілімнен толық хабардар болуды қажет етеді. Жалпы түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының да, өркениетті дамуына ерекше үлес қосқан сопылық ілім өкілдері [3, 108].

Суфи (сопы) сөзінің этимологиясы зерттеушілер тарапынан түрліше таратылып жүр. Соның ішінде ең негізгілерін алсақ, біріншіден, суфи — арабтың «жүннен тігілген киім» мағынасындағы сөзі. Ол сопыларды өзгелерден ажыратып ерекше тақуалық сипатын білдіретін киім түрі болған. Екіншіден, «жаны таза, адал адамдарды» суфи атаған. Үшіншіден, гректің «ақыл» мағынасындағы «суффи» сөзімен төркіндес делінеді. Төртіншіден, арабтың «саф» таза мәніндегі сөзінен өрбіген. «Ислам» энциклопедиялық сөздігінде *суфи (сопы)* атауына *дарвиш (дәруиш), факир (пақыр)* сөзін мағыналас етіп көрсетеді [4, 56].

Жыраулар мұрасында көптеп кездесетін сопылық ұғымдардың бірі зікір. Зікір құлшылығы сопылық тариқаттардың барлығына да тән. Сопылықты ұстанған ғұламалар IX ғасырдан бастап сопылықтың негізгі ұғымын, рухани қағидасы мен зікір құлшылығын Құран мен сүннет шеңберінде негіздеп еңбектер қалдырған. Бұларды сопылықтың классикалық мәтіндері дейді. Харис әл-Мухасибидің «*эр-Риаиһа ли-Хукуһиллаһи*», Сәхл Әт-Тустаридің «*эр-Рисәлә филь-Хикәм уәт-Тасаууфы*», Әбул-Хусейн ән-Нуридін «*Мақалатул-Қулубы*», Хаким әт-Тирмизидің «*Хатмул-Аулиһасы*», Әбу Насыр ас-Саррадждың «*әл-Лумасы*», Әбу Талиб әл-Маккидің «*Қут әл-Қулубы*», Абдулкарим әл-Қушайридің «*Рисаласы*» зікір түрлерін шарифат шеңберінде бекітті. Бағдат, Нишапур, Хорасанда алғаш сопылық мектептер пайда болды. Уақыт өте келе түрлі тариқатқа айналып, оның негізін қалаушы шайқылардың атымен аталды. Бұлар XII ғасырдан бастап жүйелі діни қауымдастық болып қалыптасты. Абдулқадир Жәйланидің *қадария* тариқаты, Ахмет әр-Рифаидің *рифая* та-

риқаты, Хасан Шиштияның *шиштия* тариқаты, Әбул Хасан әш-Шазилидің *шазилия* тариқаты, Ахмет Яссауидің *яссауиһа* тариқаты, Хажы Бекташ Уәлидің *бекташиһа*, Ходжа Абдал Халик Гидждуанидің *ходжаганиһа* тариқатынан Бахауаддин Нақшбандидің *нақшбандия* тариқаты пайда болды. Тариқаттың бәрі өмір сүрген кезеңнің шартына сай сопылық ілімді халықтың тұрмыс тіршілігіне бейімдеді. Яссауи ілімінен үлес алған түркі тайпалары оны *Пир-и Түркістани* деп атады. Жоғарыда аталған тариқаттың бәріне жария зікірі тән болатын. Дегенмен XIV ғасырда нақшбандия мектебінде құпия зікір кең тарады. Осыдан соң сопылық тариқатты классификация жасағанда салатын зікіріне қарай жәһри (жария) немесе хафи (құпия) тариқат деп атау дәстүрі енді. Орта Азияда зікірдің екі түрі қатар айтылған. Яссауи жолын қош көрген көшпелі жұртқа жария зікір қолайлы көрінді. Наманған мен Ташкентте зікірдің жариясы мен құпиясы қатар айтылды. XV ғасырда өмір сүрген Мұхаммед Парса сынды нақшбанди ғұламасы зікірдің екі түрін де шарифат талабына сай негіздеді.

Сопылар зікірді көп айтуға Құрандағы «Әй, иман келтірген момындар, Алланы өте көп зікір етіңдер. Сахарда және намазшамда Оны мадақтаңдар» деген аятты негіз етті [Құран, 33/41]. Бұл ғибадат түрі Ясауи хикметінде:

«Фа-азкуруллаһу қасиран...»* деген Алла,
Зікір айтып зар илеумен жүрдім ғой мен.
Шын ғашықтар Жар жамалын көрер онда,
Ғашық жолға жан-тәніммен кірдім ғой мен.
Хикметтегі осы үлгіні Ізбас Есімұлы былайша дамытады:
Бұйрығын Хақтың шет етсең,
Шықпасың зарар-зияннан.
Намазыңды оқы «қазір» деп,
Аудармай табан қиямнан.
Ислам діні шыны асыл,
Жаппар Хақ қабыл, құп алған.
Мағына тапсаң жарасар
Шығарып әуез зыбаннан:
«Зікіруллаһә Зикрән
Қәсирән» — деген Құраннан.
Мұнымды жалған дей алмас,
Құдайдан қорқып ұялған.

Сопы шайырлардың еңбектерінде талай ойшылды таң қалдырған теңеулер мен аллегориялар көптеп кездеседі. Мистикалық жолдың ішкі тазалыққа негізделген рухани хәлдерін сопылар символдық жолмен шебер жеткізе білген. Сопылық шығармадағы символдық яғни шартты түрде берілетін атаулар көп: мей, мейхана, шараб, маст, шам, пәруана, гүл, бұлбұл, пирмұған, мәжнүн, ләйлі, сахи, жәми жәиш, ешқ, машұқ және т. б.

Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи:

Уахдат хами ачилди *майханаға* кирдим ман,
Бир жам ичиб шул майдин *маст*, хайран булдим ман.
Ушул майнинг мазаси ич-бағримни қан қылды,
Бағир қанын акизуб жанан сари бардым ман [5, 211].
Сүлеймен Бақырғани:
Иман *шамин* йандир сан, рухинг суға қандир сан,

Мунглуғ зарин алғил сан, сахар уахти булғанда [6, 14].

Софы Аллаһар:

Ушал шаханшахи ке *шам* диндур,

Аниң пәруәнаси рухуләминдур.

Диди мағбуд аниң атин Мухаммад,

Мақаматига хәргез етмади хад [7, 7].

Шығыс шайырларынан куат алған Шәкәрім қажы да:

Сорлы бұлбұл Жарға асық боп,

Нұрлы гүлге айтты зар.

Көбелек те Шамды алам деп,

Отқа түсті боп құмар, — дейді. Бұл жердегі Жар, бұлбұл, көбелек пен шам атаулары сопының ғашық хәлін білдіретін категориялар ретінде ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Сонау Ясауи, Бақырғани еңбектерінде көрініс тапқан сопылардың символдық тілі кейінгі қазақ ақын-жырауларының діни-дидактикалық мұраларында да қайталанып келеді.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде жүрек соқырлығын қатты сынайды. Құранда Алла Тағала мал-байлық пен бала-шағадан қайыр болмайтын қиямет күні таза жүрекпен келген құлдарына қайыр бар дейді. Ясауи ілімі бойынша Хактың назарына ілігудің басты шарты жүрек тазалығы. Яғни *жүректерді көркейту* Хал ілімінің негізгі ұстанымы болып табылады. Ясауи бабамыз:

Көз жасың — май, қалің — білте, хәлің — шырақ,

Ғибрат алмас тас жүректер көзін шылап.

Жол үстінде топырақ болғын өзің, шырақ,

Жан-жүрекпен Хай зікірін айтың, достар, дейді. Осы ілімнің желісінде тағылым көрген Ұзақбай жырау:

Нешелер шайхы, пір де өткен,

Кереметін көрсеткен,

Туына жұртын түнеткен,

«Алла» деген тілекпен,

Зікірін айтып, ерте-кеш

Ашылған көзі жүректен.

Жүрек жыраулардың поэтикалық тілінде *көкірек*, *қалыб*, *көңіл*, *көңіл айнасы* **сөздерімен де беріледі.**

Имандылықтың шарты — рухани пәктік, жүректің тазалығы болса (қазақта *ақ жүрек*, *аузын ашса жүрегі көрінеді*, *жүрегі таза* тіркестері бар) оны кірлететін имандылықтың дұшпандары ретінде *шайтан*, *нәпсі*, *пітнә* ұғымдары көрсетіледі.

Әдебиеттер:

1. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар, Алматы: Санат, 1998. — 368 б.
2. С. Қондыбай. Есен-Қазақ, Алматы: Үшқиян, 2002. — 349 б.
3. Б. Нұрдәулетова. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі, Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, 2008.
4. Ислам. Энциклопедический словарь. — Москва: Наука, 1991. — 315 б.
5. Хазірет Сұлтан Ахмет Иасауи. Хикмет. Алматы: Жалын, 2002. — 272б.
6. Боқирғон китоби. Тошкент: Езувчи, 1991. — 80 с.
7. Софы Аллаһар. Сәбәтул әжизин. Алматы: Арыс, 2002. — 184б.

Жырауларда:

Көңілді беріп хаққа, нәпсінді тый,

Таста да харам нәпсі адалдан жый.

Пәк тұтып киімнің тазадан ки

Алланың ақ бұйрығы келген күні

Еркіңмен мойныңды ұсын, жаныңды қи.

Нәпсі арабтың нафс — «көңіл, ниет, адамның ішкі дүниесі, ой дүниесі, тілегі, арманы, құмарлығы» мағынасындағы сөзінен шыққан. Құранда нәпсінің бірнеше сатылары баяндалған. Сөздік мағынасында Құранда кейде адам сөзінің синонимі ретінде қолданылса, кейде адам бойындағы құмарлық қасиеттері мен ақиқаттан жолдан тайдырушы қалауларын сипаттаған. Бұйырушы (әммара), орныққан (мутмаиннә), разылық тапқан (разия) сынды нәпсінің сипаттамалары бар. Сопылықта адамды құмарлық қақпанына түсіріп, Құдайлық мейірімнен шет қалдырушы жауы ретінде айқындалады. Шайтан да осы нәпсіні қоздырушы күш.

Нәпсің теріс бастаса,

Бұйқыт жатқан шайтанды

Жолдас бол деп қозғайсың. (Ақтан)

Мұсылман дініндегі шайтанның образы жыраулар поэзиясында жан-жақты ашылып берілген.

Бұрыннан шайтан — зор дұспан

Атамызға бидай жегізіп,

Бидайды тәтті дегізіп,

Адам ата, Хауа ана

Алла алдында оларды

Қалдырған екен ұятқа-ай (Қашаған)

Ақылы бар жігіттер

Шайтанның сақтан құлқынан (Аралбай)

Кең пазылды құдайым

Нәпсіні беріп шайтанға

Жұмақтан шыққан қуылып (Өмір Қараұлы)

Қорыта айтқанда, Ясауи ілімімен байланысты сопылық таным іздері поэтикалық һәм діни-дидактикалық қырынан қазақ ақын-жырауларының еңбектерінде молынан кездеседі. Діннің аксиологиялық қабатынан шығатын мұндай мұралар дәстүрлі діни танымның реконструкциясын қайта қалыптастыруда жол көрсетер бағдар қызметін атқара алады. Жыраулар поэтикасындағы сопылық сарын — мыңжылдық тарихы бар діни танымның үзілмей жеткен жемісі іспеттес.

ҚР-ның зейнетақы қорларының негізгі мәселелері және оның шешу жолдары

Кулбаева Меруерт Амангелдіқызы, э. ф.к., аға оқытушы
Абишева Альмира, ЭҚЖ-711F тобының студенті
Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Туркестан қаласы, Қазақстан)

XX–XXI ғасырлар тоғысы төл нышандары да жоқ республика үшін Ұлы Бетбұрыс уақыты болды. Тәуелсіз Қазақстанның бастауында жаңа мемлекетке төнген 20 сын-қатердің бірі еңбекақының, зейнетақы мен әлеуметтік жәрдемақының кешіктірілуі еді. Бүгінгі таңда Қазақстанның зейнетақы нарығы — елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінде ең серпінді дамып келе жатқан нарық.

Қазіргі кездегі зейнетақы жүйесін жаңғыртудың аса маңызды мақсаты — жинақталған зейнетақы қаражатының сақталауына және өсіміне кепілдік беру, сондай-ақ зейнетақы реформасында бүгінгі күні бетпе-бет келіп отырған қиындықтарды жеңу. Осы мақсатта 2013 жылы маусым айында «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» заңға қол қойылды, осы жылдың шілдесінде «Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры» (БЖЗҚ) құрылды. [1]

Қазақстан Республикасының зейнетақы жинақтарының сомасы 2018 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша 7,88 трлн теңгені құрады. Жыл басынан бері 101,3 млн теңгеге артып, өсім 1,3 пайызды құраған. Ағымдағы жылдың екі айы ішінде зейнетақы жарналары бойынша түсімдердің жалпы сомасы 134,5 млрд теңге болды. Бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 12,83 млрд теңгеге артық. Жыл басынан бері БЖЗҚ салымшылары мен алушыларының жеке зейнетақы шоттарына есептелген таза инвестициялық табыс сомасы жыл басынан бері 29,4 млрд теңге болды. Сөйтіп, 2018 жылдың өткен айымен салыстырғанда 19,5 млрд теңгеге артты, яғни өсім 66 пайызды құрады. Қордың зейнетақы активтерінің табыстылығы 2017 жылдың ақпаны мен 2018 жылдың ақпаны аралығында 8,3 пайызды құрады. Ал бұл кезеңде инфляция деңгейі 6,5 пайыз болды.

2018 жылдың қаңтар-ақпан айлары аралығында БЖЗҚ-дан төленген зейнетақы төлемдерінің сомасы 62,75 млрд теңге, оның ішінде сақтандыру ұйымдарына жасалған аударымдар 2,58 млрд теңге болды. Салыстырып қарайтын болсақ, өткен жылдың сәйкес кезеңінде Қордан 61,54 млрд теңге төленсе, оның ішінде сақтандыру ұйымдарына жасалған аударымдар 3,98 млрд теңгені құраған. [2]

Өткен жылғы көрсеткіштермен салыстыратын болсақ, 2018 жылдың жалпы көрсеткіші әлдеқайда жоғары. Дегенмен, зейнетақы реформасын жүргізу барысында қиындықтардың бары мәлім. Мысалы, халықтың сенімсіздігі, жеткіліксіз салымдар, жинақтық қорға қаражаттың толық әрі тұрақты түспеуі, жасырын жұмыссыздық. Халықтың сенімсіздігі психологиялық аспект болғандықтан, ашық есік күндері өткізіліп, халыққа түсіндіру жұмыстары жүргізілуде. Салымдардың толық әрі тұрақты түспеуі, жұмыс берушілер мен жұмысшы қауымының жауапкершіліксіз қарым-қатынасынан туындайды. Бұл өз кезегінде зейнетақы жинақта-

рының жалпы сомасына, яғни, зейнетақымен қамтамасыз ету деңгейіне кері әсер етеді. Осы орайда, жергілікті басқару мекемелерімен бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорының серіктестік қызметін нығайту арқылы жұмыс берушілердің жауапкершілігін арттыруды, уақытылы жасалмаған салым үшін айыппұл енгізуді, пруденциалды басқаруды жетілдіруді ұсынамын.

Жасырын жұмыссыздық бүгінгі таңдағы үлкен қиындықтардың біріне айналды. Қазақстан Республикасының азаматтарының 40 %-ға жуығы өзіне-өзі жұмыс істейді. Өзіне-өзі жұмыс істейтін жұмыскерлер ресми жұмысшы ретінде еш жерде тіркелмеген және салықтар мен салымдар жасамайды. Зейнетке шыққан уақытта минималды зейнетақымен шығарылады. Ал, ресми тіркелген және уақытылы салымдар төлеген жұмысшылар жоғарғы зейнетақы алады. Жұмыссыз ретінде тіркелген азаматтарды қайта оқыту және жұмыспен қамту іс-шаралары қолға алынып, жұмыстар жүргізілуде. Дегенмен, бұл кез-келген жұмыссыз адам үшін қолайлы емес. Мемлекет тарапынан берілетін жұмыс орнын күтіп жүргеннен, күнделікті табысын қолма-қол алып тек өз игілігіне жұмсауды жөн санайтын адамдар көп. Сонымен қатар, жұмыскерлердің ресми жұмысшы ретінде тіркелмеуінің тағы бір себебі, жұмыс берушілердің қазіргі заманға сай талаптар қоюына байланысты. Мысалы, қазіргі күні 40-тан асқан әйел азаматтар үшін жұмыс табу қиынырақ. Өйткені, көп жерлерде шет тілдерін жетік меңгерген және жаңа технологияларға бейімделген жас мамандарға деген сұраныс жоғарырақ. Осы себептен, көбіне өзіне-өзі жұмыс істейтін адамдардың үлес салмағы артуда деп санаймын. Бұл мәселені шешу үшін жұмысқа қабілетті халықты елдің экономикалық өміріне белсенді араластыру мақсатында эффективті мемлекеттік саясат енгізілуі керек. Ол саясат тәжірибиесі жоқ жас мамандармен 40-тан асқан мамандарды жұмыспен қамту мәселесін толық қарастыруы қажет. Сонымен қатар, халық арасында мемлекет тарапынан берілетін жәрдемақылар мен бюджеттік субсидиялар, қайта оқыту, жұмыспен қамту, кәсіпкерлерді қолдау секілді бағдарламалар жайлы мәлімет кеңінен берілуіне тиіс.

Зейнетақы жүйесін 2030 жылға дейін жаңғырту тұжырымдасы 2014 жылы бекітілді және сол тұжырымдама бойынша, зейнетақы жүйесін жетілдіру екі кезеңге бөлінді. Бірінші кезең (2016—2020 жылдар) жинақтау жүйесін жетілдіру. Ал екінші кезеңде (2020—2030 жылдар) салымшылар мен зейнетақы төлемдерін алушылардың құқығын қорғау күшейтіліп, жарна мөлшері мен зейнетақы бағдарламасына қатысу кезеңі және төменгі кепілді зейнетақы бекітілетін болады. Аталған екі кезеңнің нәтижесінде елімізде еңбекақының кемінде 40 %-ы жиынтық зейне-

тақы төлемдерімен ауыстыруды көздейтін тұрақты зейнетақымен қамсыздандыру қалыптасады.

Бірінші кезең бойынша «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 2013 жылғы 21 маусымдағы Қазақстан Республикасы Заңының 73-бабының 14-тармағына сәйкес 2018 жылғы 1 шілдеге дейін тағайындалған мемлекеттік базалық зейнетақы төлемінің мөлшерін қайта есептеу қағидалары бекітілді. Аталған қағидалар бойынша базалық зейнетақы еңбек өтіліне қарай есептелетін болады, 2027 жылдан бастап әйелдер зейнетке 63 жасында шығады, жоғары оқу орнында оқыған уақыт еңбек өтілі де есепке алынады және әйел адамдар ерте зейнетке шыға алады. Бұған дейінгі зейнетақы реформалары бойынша, 20 жыл еңбек еткен жұмыскер мен 40 жыл еңбек өтілі бар жұмыскердің зейнетақысы бірдей болып келген. Ал қазір еңбек өтілі 10 жылдан асатын болса, әр жыл үшін 2% үстеме қосылады. Егер еңбек өтілі 20 жыл болса, ең төменгі өмір сүру деңгейінің 74%, ал 30 жылға 94 пайызы көлемінде тағайындалады. Жалпы еңбек өтілі 35 жыл болса, базалық зейнетақы мөлшері ең төменгі өмір сүру деңгейінің 100% көлемінде беріледі. Яғни, адам неғұрлым көп жұмыс істеген сайын оның жинақтаушы және бюджеттік қаражат есебінен төленетін базалық зейнетақысы да көбірек болады. Енді 2018—2027 жыл аралығында әйел адамдар үшін зейнет жасы кезең-кезеңімен артатын болды. Зейнет жасы алты ай сайын қосылып отырады. Осылайша 2027 жылдың 1 қаңтарынан бастап зейнет жасы 63 жасты құрайтын болады. Жұмыс істейтін әйелдерге бір жасқа дейінгі бала күтіміне байланысты зейнетақы жарнасы аударылып тұрады. Жалпы міндетті жарнаның мөлшері 10 пайыз. Оның 6 пайызын мемлекеттік сақтандыру қоры аударса, ал 4 пайызы республикалық бюджеттен субсидияланады. 2018 жылы да дәл осылай жалғаса береді. Декреттік демалыста болған 3 жыл еңбек өтіліне есептеледі. Жоғары оқу орнын оқып жүрген сәттер мен әскерде болған кезеңдер де міндетті түрде еңбек өтілі ретінде саналатын болды. Әйелдер зейнетке ерте шығу үшін бірқатар жеңілдіктер қарастырылған. Бірінші, «Семей ядролық сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтар әлеуметтік қорғалады. Сол себепті, 1949 жылғы 29 тамыздан

бастап 1963 жылғы 5 шілдеге дейінгі кезеңде төтенше және ең жоғары радиациялық қауіпті аймақтарда тұрған 45 жастағы әйелдер; Екінші, бес және одан да көп бала туған (асырап алған) және оларды сегіз жасқа дейін тәрбиелеген 53 жастағы әйелдер; Үшінші, зейнетақы аннуитетін иеленуі жағдайында зейнетақы жинақтарының жеткілікті 50 жастағы адамдар зейнетке ерте шыға алады. Сонымен қатар, әйелдер зейнетақы қорындағы есеп шотына 12 млн теңге жинаса, 50 жасында зейнетке шыға алады. Ал, ерлер 9 млн теңге мөлшерінде жинаса, 55 жасында зейнеткер атанады. Егер әйелдер 55 жасында зейнет демалысына шыққысы келген күннің өзінде бастапқы қаржы көп мөлшерде азайтылмаса да, шегеріледі. Елімізде ерлерге қарағанда әйелдер ұзағырақ өмір сүретіндіктен осындай шарт қойылған. Осы орайда айта кетерлік мәселе, әйел адамдардың денсаулық жағдайына байланысты 63 жасқа дейін жұмыс істеу қабілетін жоғалтып алуына байланысты. Менің ойымша, әйел адамдардың зейнетке шығу жасын есептегенде жеке-леген жұмыс түріне, яғни, ауыр жұмыс түрлерімен айналысатын әйел адамдардың зейнетке ерте шығу мүмкіндігін қарастырған жөн. Мәселен, көршілес Қытай елінде әйел адамның жұмысының ауырлығына байланысты 50—55 жас аралығында зейнетке шығарылады. Мұндай жүйе аталмыш мемлекетте жақсы қалыптасқан тәжірибеден өткен жүйе.

Елбасымыз Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған салтанатты шарада «Тәуелсіздік жылдары кедейлік деңгейінде тұратын адамдар саны 12,5 есеге азайды. Әлемнің дамыған елдерінде мұндай көрсеткіш жоқ», — деген еді. Бүгінгі күні біз дамыған 50 елдің қатарындағы мемлекетпіз. Жылдан жылға халықтың әлеуметтік деңгейі өсуде. Әрбір жаңа жүйенің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері болады. Зейнетақы нарығы Қазақстандағы ең серпінді дамып келе жатқан нарықтың бірі. Дегенмен, толық қалыптасқан көп жылдық тәжірибеден өткен нарық қатарына қоса алмаймыз. Сол себепті оның да өзіндік кемшіліктерінің болуы орынды. Ешқандай ел бір күнде алпауыт мемлекет ретінде қалыптасып кеткен жоқ. Қазақстан даму жолына үлкен серпінмен түскен мемлекет. Оның болашағы жарқын. Болашақ бүгіннен басталады деген талпыныспен ілгері ұмталсақ біз өзіміздің дара жолымызды қалыптастыра аламыз.

Әдебиеттер:

1. Тәуелсіздік дәуірі. Н.Ә. Назарбаев. — Астана, 2017.
2. Қаржы нарығы және делдалдары. Ү.М. Искаков; Д.Т. Бохаев, Э.А. Рузиева. — Алматы, 2008.
<https://www.enpf.kz//>
<https://egov.kz//>
<http://www.iak.kz//>
<https://informburo.kz//>

Аймақтың дамуына әсер ететін факторлар мен ерекшеліктер

Маханбетова Ұлмекен Рахметуллаевна, э. ф.к., доцент м. а.

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, бәсекелі ел және бәсекелі өнімдерді қарастырайық, кейбіреулер елдің бәсекеге қабілеттілігін валюталық курс, пайыздық мөлшер және бюджеттің тапшылығы секілді факторлармен басқарылатын макроэкономиканың құбылысы ретінде қарастырады. Дегенмен, Жапония, Италия және Оңтүстік Корея бюджеттің тапшылығына қарамастан; Германия, Швейцария және Швеция тіпті валюта құнының артқанына қарамастан; ал Италия мен Корея пайыздық мөлшердің жоғарылығына қарамастан өз азаматтарының өмір деңгейін жылдам арттырды.

Соныменнен бәсекеге қабілеттілікті — арзан жұмысшы күшінің көп болуынан және соның нәтижесі деген. Бірақта, Швейцария, Швеция және Германия жұмыс күшінің тапшылығы және еңбекақың жоғары кезінде де гүлдене түсті. Сонымен қатар, ел бәсекеге қабілеттілікті жоғарлату негізінде өз қызметкерлерінің еңбек ақысын жоғарлатуға бағыттау қажет пе?

Бұл мәселеге тиісті тағы бір жағдай бәсекеге қабілетті бай өндіріс ресурстардың негіздерімен байланыстырады. Сондада, Жапония, Германия, Швейцария, Оңтүстік Корея және Италия — табиғи байлықтарының шектеулі елдердің жетістіктерін қалай анықтауға болады?

Соңғы уақытта бәсекеге қабілеттіліктің үкімет саясатымен басқарылатынын бекіту жоғары бағалануда: мақсаттылық, лоббизм, импорт пен субсидияны жеңілдету жапондық және оңтүстік корейлық автомобильдерді таратуға, болат құятын өнеркәсіпті, кеме құрылысын, жартылай шала өткізгіш индустриясын әлемдік көлемдегі деңгейге дейін дамытуға мүмкіндік беруде. Алайда, жақынырақ қарастырғанда бәрі де ойдағыдай теп-тегіс болып шықпайды. Италия үкіметінің араласуы тиімді бола қойған жоқ, дегенмен, ел Жапонияны ғана алға шығарып, әлемдік экспортта өз үлесінің нағыз шу-шу өсуін бастан кешірді. Германияда үкімет экспорттаушы салада тікелей сирек араласады. Тіпті Жапония мен Оңтүстік Кореяда үкімет факсимиле (дәл көшірілген қолжазба немесе біреудің қойылған қолының үлгісі) және көшірме техникалары өндірісі, робот-автоматтар және жоғары технологиялық материалдар секілді маңызды салаларда біркелкі жеткілікті рөл атқарды. Кейбіреулер жиірек еске түсіретін үлгілер — тігін машиналары өндірісі, болат және кеме құрылысын шығару — қазіргі уақытта біршама ескірді [1].

Мүмкін, бәсекеге қабілетті ел деп валюталық курсы өз тауарлары үшін әлемдік нарықтағы бәсекелес бағаны қамтамасыз ететін елді айтатын шығармыз? Германияда және Жапонияда күшті валюта мен бағаны арттырған ұзақ кезең бойына созылған өмір деңгейінің жақсартылған айтарлықтай жетістіктегі кезеңдері атап өтілді. Немесе бәсекеге қабілетті ел саудадағы көзге түсетіндей оң балансты иеле-

нуі тиіс пе? Мәселен, Швейцарияның сауда балансын шамамен теңестірілген деп есептеуге болады, ал Италия, мысалы, үнемі саудадағы тапшылықты бастан кешіреді. Бірақ сонымен бірге екі елде де ұлттық табыстың тұрақты артуы байқалады. Арзан жұмысшы күші бар елді бәсекеге қабілетті деп санауға болады ма? Үндістан мен Мексикада еңбек ақысы да, жұмысшы күші де өте төмен, бірақ бұл елдердің экономикалық моделін сәтті деп есептеуге еш болмайды.

Ұлттық деңгейдегі бәсекеге қабілеттіліктің табиғи ақылды тұжырымдамасы — бұл өнімділік. Кез-келген мемлекеттің негізгі мақсаты өз азаматтарының өмір сүру деңгейінің тұрақты және жоғары жетістікте өсуінен тұрады. Бұл мақсатты жүзеге асыру қабілеттілігі, өз кезегінде, әрекет етуші еңбек ресурстарын және елдің капиталын қамтамасыз ететін өнімділікке байланысты. Өнімділік — бұл жұмсалған еңбектің немесе капиталдың (күрделі қаржының) өндірілген бірлігі өнімдердің көлемі. Өнімділік өнімдердің (бағаны анықтайтын, оған орнықтыруға болатын) сапасына және қасиеттеріне, сондай-ақ өндірістің тиімділігіне байланысты. Өнімділік — бұл тұрғындардың жан басына шаққандағы табысқа байланысты елдегі өмір сүрудің ұзақ мерзімді деңгейін анықтайтын басты көрсеткіш. Адам ресурстарын қамтамасыз ететін, еңбек ақысы деңгейін шарттастыратын өнімділік; капиталды пайдалану өнімділігі (тиімділігі) оны иеленушілердің алған кірісін анықтайды.

Нақты елдегі өмір сүру деңгейі өнімділіктің жоғары деңгейіне қол жеткізген және бұл жоғарылауды жалғастыратын ұлттық компаниялардың қабілеттіліктеріне байланысты. Өнімділіктің ұдайы өсуі экономиканың үздіксіз дамуын талап етеді. Ұлттық компаниялары бар салалардағы өнімнің сапасын арттыру, оған қажетті тұтынушылық қасиеттерді беру, өнімдерді дайындау технологияларын жетілдіру, өндірістің тиімділігін жоғарылату арқылы өндірісі тұрақты жетілдіріп отыруы тиіс. Олар әдетте, өнімділігі жоғары болатын барлық күрделілендірілген өнеркәсіп сегменттеріндегі бәсекелестік үшін қажетті сапаны дамытуы тиіс. Және, ең ақырында, олар негізінде жаңа күрделі салалардағы бәсекелестікке қабілеттілікті тарқатуы қажет [2].

Сонымен, бәсекеге қабілетті ел болу үшін өндірістің жеке салаларының бәсекелестігін арттыру, сонымен қатар, өндірістің бәсекеге қабілетті деңгейіне шығу үшін өндірісті жаңарту немесе технологиялық қайта жарақтандыруға ынталандыру керек, басқару қызметінің маңызды бөлігін, жаңа мамандықтар мен кәсіптердің жұмысшы кадрларын даярлау және қайта даярлау, өндірістік, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымдарды дамыту жөніндегі іс-шараларды қалыптастыру және жүзеге асыру қажет, 2017 жылғы II тоқсанда аймақ халқының бір айда орта есеп-

пен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табысы 45530 теңгені құрап, өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 4,3 пайызға өскен, нақты ақшалай табыс 3,2 пайызға төмендеген [3].

Аймақтың ғылыми-өндірістік дамының бәсекелік артықшылықтарын негізінен жүйелі импорттың орнын басу үшін өнеркәсіп өнімдерін экспорттауды көбейту үшін барынша кең пайдалану керек. Мемлекеттің және аймақтардың өнеркәсіп саясатының негізгі маңызды аспектісің жоғары дамыту ең бірінші жалпы экономикалық ахуалға ықпал ету арқылы қажетті болатын өнеркәсіп қызметінің, салалардың немесе секторлардың басым бағыттарын негіздейтін құрылымдық саясатты айтамыз.

Сонымен қатар, ағымдағы экономикалық жағдай жоғары құбылмалылығы және тұрақсыздық туғызатындай экономикалық факторлардың үлкен саны сипатталады. Мұндай жағдайларда жұмыс істейтін компаниялар көптеген проблемаларға тап болады, ол тек экономикалық көрсеткіштерге байланысты емес, бірақ нарық жағдайында іс-әрекет етуі мүмкін. Өнеркәсіпті дамытуды сақтап қалу үшін тұрақсыз қазіргі жағдайда өндірістерге әсер ететін факторларды есепке алу қажет.

Өнеркәсіптің дамуына әсер ететін факторлары, ең алдымен, ішкі және сыртқы деп бөлуге болады. Ұсынылған сыртқы орта факторларын, жұмыс істейтін өнеркәсіп ортада және өз қызметінің әр түрлі аспектілеріне әсерін тигізеді. Сыртқы факторлар өнеркәсіптің өзімен тікелей байланысты. Өнеркәсіпті басқаруда тікелей ішкі және сыртқы

факторларға әсер етуге болады. Өнеркәсіптің стратегиялық дамуына ішкі және сыртқы факторлар жақсы немесе керісінше теріс әсерін тигізеді. Ішкі факторлар өнеркәсіптің ішіндегі тікелей әсер ететін көрсеткіштермен байланысты

Ішкі факторларға ұйымдастырушылық-басқару, өндірістік-техникалық, экономикалық, әлеуметтік және маркетингтік болып табылады. Ұйымдастыру және басқару факторлар құқықтық және ұйымдық құрылымы, даму стратегиясы, ұйымдастырушылық мәдениет, бизнес-абырой, сапа менеджменті жүйесі. Өндірістік-техникалық факторлардың құрылымы өндірістік қуаты мәні, өнім сапасын, қуаттардың нашарлауына дәрежесін, қазіргі заманғы технологияларды қолданады қамтиды. Технологиялық инновациялық кәсіпорындардың енгізу жеткілікті жоғары жылдамдықпен жүреді, және кәсіпорындар, осы өнімділігін сақтау үшін қажетті шарт болып табылады, осы өзгерістерге тез жауап керек. Экономикалық факторлар, оның құрамына қамтуы мүмкін баға саясатын, өзара саясатын, несиелік ресурстардың көлемін, және одан да көп қолданылады. Логистикалық арнаны, тұтынушылардың пікірлері болуын, бір тапсырыс берушінің тәуелділігін, өңірлік қамтуды тармақталған маркетинг факторлар болып табылады. Әлеуметтік факторлар дағдылары мен қызметкерлердің білімі, ақылы деңгейлерін, ынталандыру жүйесін болуын, қызметкерлердің жас құрылымын, кадр тұрақсыздығы кіреді. Адам ресурстарын негізінен кәсіпорынның жұмыс тиімділігін анықтайтын кәсіпорын, тиімділігін ең маңызды ресурстар болып табылады.

Ескерту — зерттеулер негізінде автор құрастырған
1 сурет — Аймақ өнеркәсібінің дамуына әсер ететін факторлар жиынтығы

Жан-жақты басқаруда ішкі ортаны ескеру негізінде факторларды бірге қабылдауға тиіс. Кәсіпорынның сыртқы ортасы микро және макроортаға бөлуге болады. Дағдарыс

кезінде, сату бағасы қысым арттыру және қаржыландыру құнын арттыру, сату көлемі мен қуаттылықтарын төмендеуі, инвестициялық белсенділігінің төмендеуі және кадрларды төмендеуі болуы мүмкін. Микроортаның факторлары өнеркәсіпке тікелей әсерін тигізеді, сонымен бірге өнеркәсіптің өзі микроортаның субъектілеріне әсерін тигізуі мүмкін.

Микроорта факторлары өнеркәсіптің дамуына тікелей әсерін тигізіп оның басқа өнеркәсіптерден бәсекелестік қаблеттілігін анықтайды. Микроорта факторлар өндірістік ресурстарды, кәсіпорын клиенттер, делдалдар, бәсекелес ұйымдардың, энергия жеткізушілерге, салық органдарының негізгі жеткізушілері болып табылады, лицензиялау органдары.

Макроорта факторларға саяси, құқықтық, әлеуметтік, мәдени, экономикалық және технологиялық кіреді. Саяси

және құқықтық факторлар экономикалық санкциялар, салық заңнамасына өзгерістер, монополияға қарсы реттеу, ақша-кредит саясатын, мемлекеттік шығыстардың деңгейі, мемлекеттік бюджет мөлшері, тарифтік реттеу, шет мемлекеттердің, саяси партиялар мен кәсіподақтар қарым-қатынасты қамтиды.

Сыртқы орта факторларының бірін өзгерту олардың өзара байланысын білдіреді, яғни басқа да әсер етеді және өзгертуге болады.

Өнеркәсіп көптеген әртүрлі факторлармен тоғысады, ол болып жатқан өзгерістерге талдау жасауға қиындайды. Сыртқы факторлар барлық уақытта қимылда болады жоғары жылдамдықпен өзгеріп отырады. Сонымен қатар, өнеркәсіп үшін, сыртқы фактор жайында ақпарат аз көлемде болады, ол қабылданатын шешімнің сапасына кері әсерін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов/ Майкл Е. Портер; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес. Букс, 2005. — 454 с. ISBN 5—9614—0143—0.
2. Сабден О. Инновациялық экономика: монография. — Т. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК ЭИ, 2011. — 38—39-б.
3. ОҚО негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерінің серпіні. — <http://stat.gov.kz/i>

Корпоративтік салықтық менеджменттің даму мүмкіндіктері

Назарова Гаухар Нұрғалиқызы, магистр-оқытушы
Асанова Алия Сейденбекқызы, аға оқытушы
Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ. (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Корпоративтік салықтық менеджмент дегеніміз — бұл микродеңгейде салықтық кірістер мен шығыстар аясында басқару шешімдерін қабылдаудың ғылыми негізделген нарықтық нысандары мен әдістерін пайдалану жолымен коммерциялық ұйымдардың салық ағымын басқару жүйесі. [1] Корпоративтік салықтық менеджмент ұғымында менеджмент термині «басқару» деген мағынаны білдіреді, сондықтанда корпоративтік салықтық менеджмент басқаруды талап етеді. «Менеджмент» ұғымының мәні мен мазмұны «басқару» түсінігіне ұқсас. Сонымен қатар менеджмент жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру, бақылау, ынталандыру сияқты қызметтерді де атқарады. Ғылыми менеджменттің негізін салушы белгілі ағылшын ғалымы Фредрик Уинстоу Тэйлор (1856—1915) есептеледі [2]. Корпоративтік салық менеджментін ұйымдастыру кең мағынада — бұл салықтық жоспарлау, салықтық оңтайландыру және салықтық өзін-өзі бақылаудың ұйымдастырушылық нысандары мен әдістерінің жиынтығы, тар мағынада — бұл салықтық ағымдарды оңтайландыру үшін жағдай жасау және әзірлеу. Бизнес, сапалық және сандық өлшемдерінің өсуіне қарай, үдемелі ақпарат ағымының талдау

үшін қаржылық және салықтық басқарудың құрылымдық түрін қажет ететін барынша күрделі құбылысқа айнала бастайды. Корпоративті салықтық менеджмент бизнестің табыстылығына тікелей үлес қосады. Салықтық төлемдерді оңтайландыру — бизнес мүддесі үшін жүзеге асырылатын, салықтық жоспарлау бағыттарының бірі.

Салықтық жоспарлау — салық төлеушінің тұрғысынан корпоративті салықтық менеджменттің бір элементі ретінде, оның қаржылық-шаруашылық әрекетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл үрдіс өте маңызды мәнге ие, өйткені салық салуды оңтайландыру қаржылық қорларды уақытылы анықтауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда салықты жоспарлау — ең аз шығынмен ең жоғарғы қаржылық нәтижеге жету үшін салық салу жүйесін ұйымдастыру [2]. Салықтық әкімшілікті оңтайландыру. Мемлекет жүзеге асыратын экономиканы реттеп отыру іс-шаралары маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімді «Қазақстан — 2030» даму стратегиясының басым бағыттарында сипатталғандай, жоғарғы дәрежелі өркениетті нарықта экономикалық өсудің нақты тұрақты өсу қарқынына қол жеткізу барысында салықтық жоспарлау маңызды

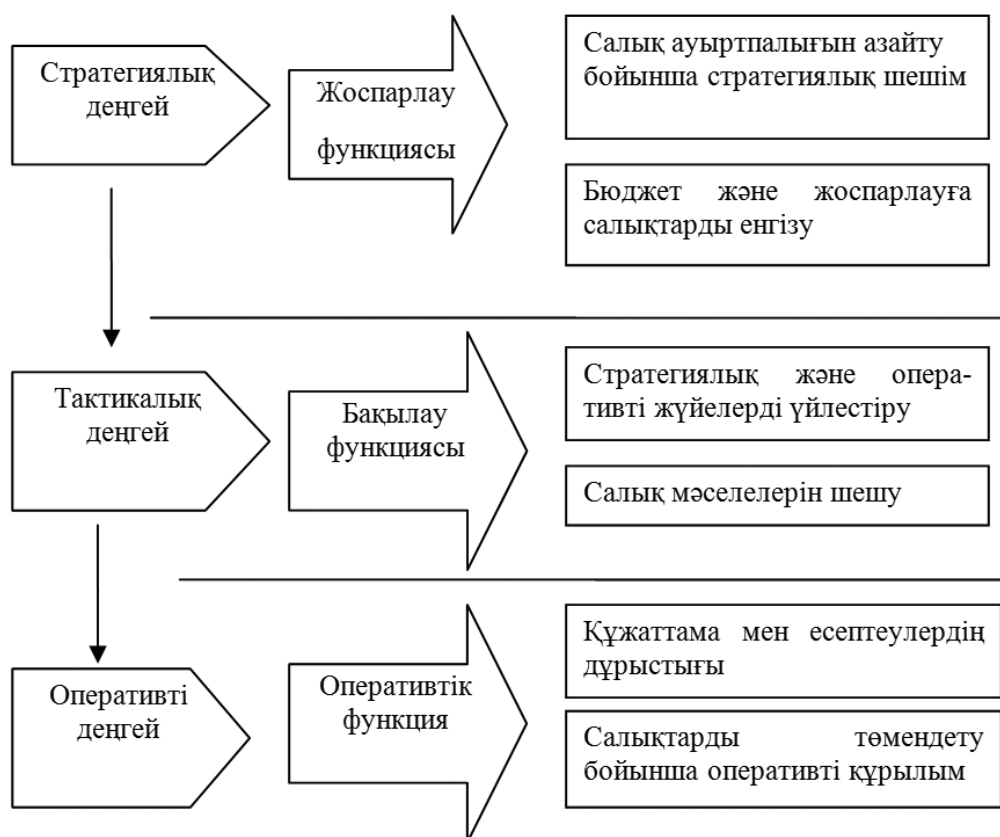
орынға ие. Аталмыш басым бағыттарды жүзеге асыруды бір жағынан салық әкімшілігін, оның ішінде салықтық жоспарлауды жетілдіру арқылы жүргізуге болады. Сондықтан салықтық жоспарлауды теориялық тұрғыдан талдау өзекті мәселелердің санатына жатады. Салықтық жоспарлау салық салуды тиімді етуді, салық төлемдерін кемелдендірудің жағдайлы схемаларын әзірлеуді, түрлі басқарушылық шешімдердің салықтық салдарын уақытылы талдау үшін салық салуды ұйымдастыруды білдіреді. Салықтық жоспарлау аясында салық төлемдерін жоспарлау кәсіпорынға қолда бар ресурстарын тиімдірек басқаруға мүмкіндік береді.

Салықтық жоспарлауға негіз болып бірнеше аспектілерді жатқызуға болады, соның ішінде:

- мемлекеттің салық, бюджет, инвестициялық саясаттарының негізгі даму бағыттарын ескеру; кәсіпорынның есеп саясатын жүргізу;
- заң бойынша белгіленген барлық салық жеңілдіктерін толық және дұрыс қолдана отырып, салық төлеушінің салық міндеттемесін орындау;
- салық төлеу мерзімін ұзарту, салық және инвестициялық жеңілдіктерді алу мүмкіндігін бағалау, т. б. тәрізді факторлар танылады.

Салықтық жоспарлау жедел (оперативті), бақылау, жоспарлау тәрізді функцияларды атқарады. Салықтық жоспарлауды жедел, тактикалық және стратегиялық элементтерді қамтитын үш деңгейлі жүйе ретінде де қарастыруға болады (1-сызба).

Салықтық жоспарлаудың құрылымы

1-сурет. Салықтық жоспарлаудың құрылымы [1]

Корпоративті салықтық менеджменттің жалпы желісінен салықтық төлемдердің көлемін оңтайландырудың мүмкін болатын мынадай жолдарын бөліп алуға болады:

1. Әрекет етуші заңнаманың барлық құндылықтары мен кемшіліктерін дұрыс пайдалану, шаруашылық етудің әртүрлі нобайларын құру.

2. Кәсіпкерліктің өзіне сәйкес ұйымдастыру — құқықтық үлгісін таңдау.

3. Шаруашылық шарттардың мүмкіндіктерін пайдалану.

4. Білімді түрде және заңдық жағынан мінсіз есеп жүргізу.

5. Бұзылған салықтық құқықтарды қорғаудың мейлінше үнемді тәсілдерін пайдалану.

Салықтық жоспарлау үрдісінде салықтық шығындарды азайту немесе мүлде болдырмау үшін, ұзақ мерзімді инвестициялар салуға таңдап алынған елдің қаншалықты тиімді екенін бағалауға көңіл бөлген дұрыс. Бұл сараптау әр елдегі салықтық заңнаманың ерекшеліктерін ғана емес, валюталық есеп айырысу сипатын анықтауды бағдарлайды.

Кәсіпорынның салықтық саясаты дегеніміз- салықтардың есебін жүргізу тәсілдері мен түрлерінің бірлестігі.

Салықтық саясатты бағдарлай білуі керек:

1) ұйым басшысы- өйткені ұйымның қалыптасуына жауапты;

- 2) салықтарды төмендетуші — өйткені, тек соның кәсібилігіне қарай салық салу мақсаттары үшін есеп жүргізу тәсілдерінің жиынтығы ретінде салықтық саясаттың мазмұнына сауатты, әрі жан-жақты түсіндіріледі.
- 3) аудитор — салықтық саясат аудиторлық тексерістердің негізгі нысандарының бірі болып табылады;
- 4) салық инспекторы — өйткені, салық салудың қандай да бір нысанының қалыптасу тәртібі салық саясатының элементтеріне байланысты.

Салықтардың есебі үшін Салықтық саясат туралы Ережені қолдану ұсынылады. Бұл ереже ұйымдар жаңа қаржылық жылға жасауы тиіс. Салықтық саясат туралы ереже- ұйымның қаржылық саясатының құрамдас бөлігі. Ол салықтық заңнаманы міндетті түрде орындау арқылы кәсіпорынның жұмысының нәтижелерін жалпы мемлекеттік міндеттермен байланыстыруды қамтамасыз етеді. Салықтық саясат туралы ереже қаржылық ақпарат негізінде қалыптастырылады және қаржыларды бөлу қызметін жүзеге асырады, ұйым құзырында қалатын және бюджетпен зейнетақы қорларына аударылатын ақша қаражаттарын бөлуге белсенді түрде ықпал етеді [3].

Салықтық саясат туралы ереженің мақсаты — салықтық төлемдер құрамдас бөлігі болып енетін, шығындарды азайту арқылы табысты жоғарылату болып табылады. Менің көзқарасым бойынша, ұйымның салықтық саясаты бюджетке минималды салықтық төлемдерін қамтамасыз етуі тиіс. Мұнда салықтық төлемнің әрбір түрі бойынша салық салу базасын қалыптастыру мен салықтық төлемдерді төмендету бойынша іс-шаралар кешені жасалады.

Ұйымның салықтық саясаты өзара байланысты екі әдіспен жүзеге асырылады: салықтық жоспарлау және салықтық есеп.

Салықтық жоспарлау салық алаңы анықтаудан басталады. Оған ұйымның бюджетке аударатын барлық салықтарының тізімі, олардың болжамдық көлемі, төлем уақыттары кіреді. Салықтық төлемдердің болжамдық көлемдері бұрынғы кезеңдегі нақты салықтық төлемдер сараптамасының қорытындылары негізінде есептеледі. Жоспарланатын салықтық төлемдерді индекстік тәсіл негізінде жүргізген дұрыс. Оның мәні-пайданың жалпы мөлшеріндегі салықтың әрбір түрінің үлес салмағын анықтау. Салықтық алаңды ұйым пайдалануды жоспарлап отырған салықтық жеңілдіктердің тізімімен толықтырған дұрыс.

Әдебиеттер:

1. Назырова Г. «Финансы Казахстана» 2004 г. № 4 «Корпоративный налоговый менеджмент и его значение в условиях рынка».
2. www.wikipedia.com
3. Сейдахметова Ф. С. Налоги в Казахстане: учебное пособие. — Алматы: «LEM» — 2002.
4. Сутырин С. Ф., Погорлецкий А. И. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике / под ред. Сутырин С. Ф. — СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, Изд-во «Полиус», 1998.

Салықтық жоспарлау элементтері:

- жүзеге асырудың нақты жоспары бар салықтық міндеттемелерді оңтайландыру стратегиясы
- бухгалтерлік есептеу және есеп берудің қанағаттанарлық жағдайы ұтымды салықтық жоспарлау үшін шаруашылық әрекет туралы шұғыл, бұрмаланбаған ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Мұндай құжатпен бекітілген салықтарды есептеудің әдістері мен түрлерін ұйым қаржылық жыл бойы қолдануы тиіс. Өзгерістер қаржылық жылдың басында немесе салықтық заңнамаға өзгерістер енгізілуіне байланысты жасалуы мүмкін.

Салықтық саясаттың жалпы ережелері есептеудің басты ұстанымдарын, аталған есеп түрімен жүзеге асырылатын мақсаттар мен міндеттер, салықтар есебін жүргізуді реттейтін негізгі нормативтік құқықтық құжаттар тізімін қамтуы керек.

Ұйымның жалпы менеджментінің арнайы бөлігі ретіндегі корпоративтік салықтық менеджмент ҚР-ғы кәсіпорындар мен ұйымдардың шаруашылық әрекетінің тәжірбиесіне еніп келеді.

Ұйым менеджментінің құрамдас бөлігі ретіндегі корпоративті салықтық менеджмент төмендегідей негізгі басқарушылық қызметтерді орындауы тиіс:

- салықтық жоспарлау;
- салықтық реттеу;
- салықтық менеджментті ұйымдастыру;
- ынталандыру;
- салықтық бақылау.

Егер кәсіпорын корпоративті салықтық менеджменттегі осы қызметтер мен ережелерді сақтаса ғана, тиімді қызмет ете алады, әрі өзінің айналым капиталының деңгейін және жиынтық табыс деңгейін жоғарылатады. [4]

Қорытындылай келе, корпоративті салықтық менеджментті қолдану әрекет етуші заңнамаға сай жасалуы керек. Қиындықтар туған кезде салық салу саласындағы білікті мамандарға, тәуелсіз аудиторларға немесе аудиторлық фирмаларға жүгінген дұрыс. Салықтық менеджментті қалыптастыру мен жасау ұйымға салықтық тәртіпті едәуір жақсартуға, салықтық ұйымдар жағынан оларға қолданылатын айыппұл санкцияларының санын минимумға дейін қысқартуға, ұйымда жүргізілетін есеп-қисаптық жұмыстың барлығын тиімді етуге, қаржылық жағдайды тұрақтандыруға мүмкіндік береді, бұл қазіргі таңда өте маңызды.

Корпоративтік салықтық менеджменттің қызмет ету ерекшелігі

Назарова Гаухар Нұрғалиқызы, магистр-оқытушы

Самаликова Айнур Махатаевна, аға оқытушы

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ (Туркестан қаласы, Қазақстан)

Корпоративтік салықтық менеджмент терминін көптеген отандық және шетел ғалымдары зерттеген болатын. Корпоративтік салықтық менеджмент теориясын оқулықтарда және көптеген әдебиеттерде теңдік белгісі ретінде «салықтық төлемдерді азайту», «салықты оңтайландыру» және де «салықты жоспарлау» терминдерімен теңестіреді. Корпоративтік салықтық менеджмент дегеніміз нәтижелілікті жоғарылату және фирманы дұрыс басқару жолын таңдау, нәтижесінде табысты көбейту мақсатындағы салықтық міндеттемелерді оңтайландырудың кешенді үрдісі [1]

Корпоративтік салықтық менеджмент — бұл микро-деңгейде салықтық кірістер мен шығыстар аясында басқару шешімдерін қабылдаудың ғылыми негізделген нарықтық нысандары мен әдістерін пайдалану жолымен коммерциялық ұйымдардың салық ағымын басқару жүйесі. Корпоративтік салықтық менеджменттің объектісі деп — салықтар және басқа да міндетті төлемдерді жатқызамыз, ал субъектілері - кәсіпорынның тура және жанама қызметімен айналысатын жеке тұлғалар. [2]

Корпоративтік салық менеджментін ұйымдастыру кең мағынада — бұл салықтық жоспарлау, салықтық оңтайландыру және салықтық өзін-өзі бақылаудың ұйымдастырушылық нысандары мен әдістерінің жиынтығы, тар мағынада — бұл салықтық ағымдарды оңтайландыру үшін жағдай жасау және әзірлеу. Корпоративтік салықтық менеджмент теориясы А. А. Гунякова, С. В. Барулин, Г. Н. Букин, М. М. Есеев, А. А. Леушев секілді шетелдік және басқа да ғалымдардың жұмыстарында көрініс тапқан.

Корпоративтік салықтық менеджмент — кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржылық-шаруашылық қызметінің ажырамас бөлігі, салық төлеушінің салық ауыртпалығын азайтудағы заңды құралы; Қазіргі таңда корпоративтік салықтық менеджмент салық саясаты мен мемлекеттік бюд-

жеттің міндет пен мақсаттарымен шектелген. Корпоративтік салықтық менеджменттің мақсаты — салық заңнамасы арқылы барлық ерекшеліктерді пайдалану арқылы салық салуды оңтайландыру және басты мақсатына келетін болсақ, қаржылық әрекеттің кемшіліктерін уақытылы анықтау және жою, кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсартуға бағытталған қорларды табу және оның төлем жасай алу қабілетін салықтық төлемдерді реттеу арқылы жақсарту. Бұл мақсаттарды орындау үшін бірнеше міндеттерді шешу керек:

- Өндірістік, коммерциялық, қаржылық әрекеттердің әртүрлі көрсеткіштерінің арасындағы себеп-салдарлық өзара байланысты зерттеу негізінде қаржылық қорлардың түсуі туралы баға беру және оларды кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсарту тұрғысынан пайдалану.

- Шынайы шаруашылық әрекет жағдайын және жеке, қарыз қорларының бар болуын негізге ала отырып, мүмкін болатын қаржылық нәтижелер, экономикалық тиімділік болжамын жасауды қамтамасыз ету, қорларды әртүрлі пайдалану нұсқалары бойынша қаржылық жағдайдың үлгілерін жасау.

- Қаржылық қорларды нәтижелі қолдануға және кәсіпорынның қаржылық жағдайын нығайтуға бағытталған нақты іс-шараларды жүзеге асыру.

Корпоративтік салықтық менеджментінің функционалдық элементтеріне мыналарды жатқызамыз:

- Салық үрдісін басқаруды ұйымдастыру;
- Корпоративтік салықтық жоспарлау;
- Корпоративтік салықтық реттеу;
- Корпоративтік салықтық басқару.

Салықтық жоспарлау, бақылау және реттеу — салық механизмінің элементтері болып танылады. Салықтық механизм және салықтық басқару 3 жалпы элементтерден (жоспарлау, бреттеу және бақылау) тұрады.

1-сурет. Салықтық менеджмент элементтері

Салықтық жоспарлау-салық төлеушінің тұрғысынан корпоративтік салықтық менеджменттің бір элементі ретінде, оның қаржылық-шаруашылық әрекетінің ажырамас бөлігі. Бұл үрдіс өте маңызды мәнге ие, өйткені салық салуды оңтайландыру қаржылық қорларды уақытылы анықтауға мүмкіндік береді. Салықтық әкімшілікті оңтайландыру. Мемлекет жүзеге асыратын экономиканы реттеп отыру іс-шаралары маңызды роль атқарады. «Жасауға емес, бөлуге үйренген мемлекеттік қызметкерлерге ерік берсең, олар барлығына барынша жоғары салық салып қоюға дайын. Бұл олардың өмір сүруіне қажет негіз.» — деген тарихи жағынан бекітілген ұстаным бар.

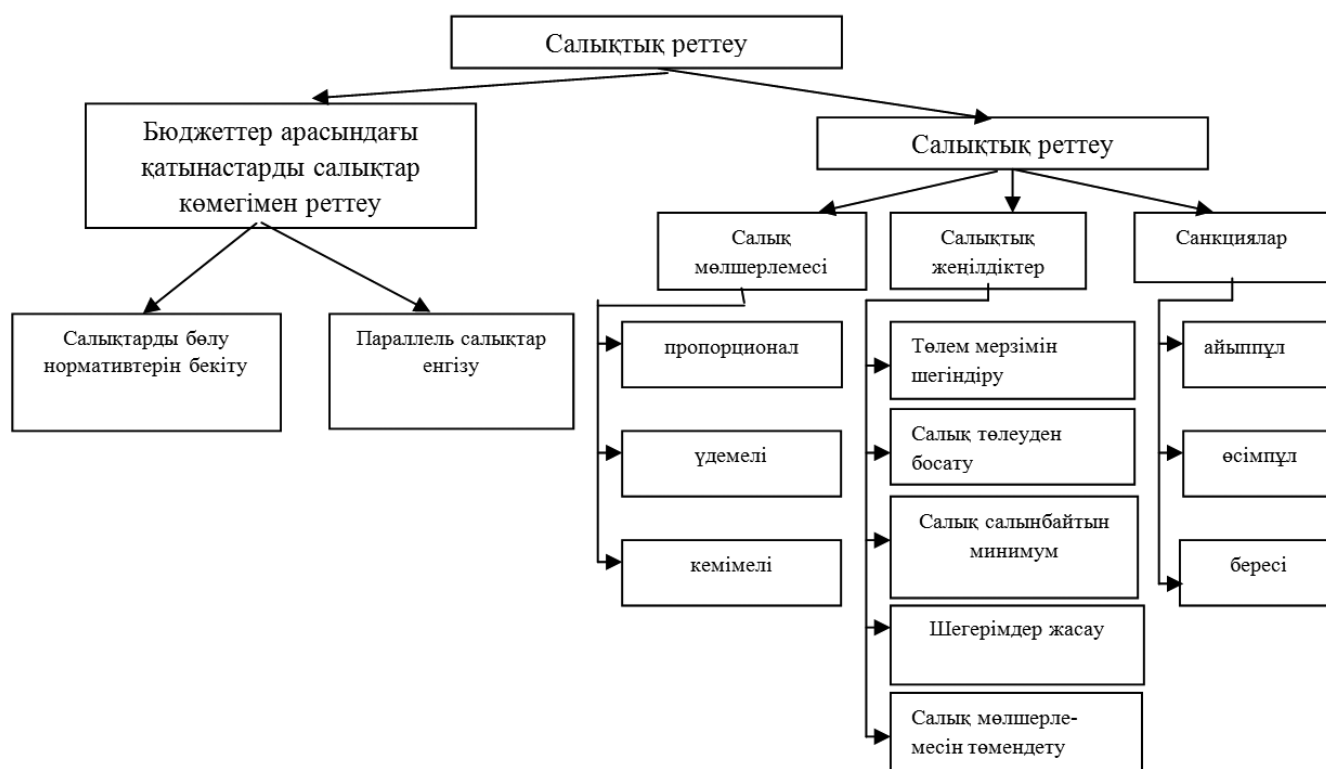
Салықтық жоспарлау дегеніміз — заңды және жеке тұлғалардың коммерциялық, инвестициялық әрекеттерінің нәтижесінде салықтық төлемдерді азайту мақсатындағы жоспарлау. Қандай да бір іскери немесе коммерциялық мақсатқа әртүрлі жолдармен қол жеткізуге болады. Бұл жолдардың қайсы бірін таңдауға байланысты салықтық төлемдердің көлемдері, тіпті түрлері де әрқалай болады. Салықтық жоспарлаудың мақсаты- салықтық төлемдерді азайтатын жолды таңдау. Салықтық төлемдер шығындар саласының бір бабы болғандықтан, салықтарды болжау шығындарды оңтайландырудың жалпы стратегиясының құрылымдық бөлшегі болып табылады. Салықтық жоспарлау элементтері:

- жүзеге асырудың нақты жоспары бар салықтық міндеттемелерді оңтайландыру стратегиясы
- бухгалтерлік есептеу және есеп берудің қанағаттанарлық жағдайы ұтымды салықтық жоспарлау үшін шаруашылық әрекет туралы шұғыл, бұрмаланбаған ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Салықтық реттеу — бұл бюджетаралық қатынастарды реттеуді, шаруашылық жүргізуші субъектілерге салық ауыртпалығын жеңілдетуді, мемлекеттің салықтық кірістерін толық көлемде қамтамасыз етуді көздейтін салықтық механизмнің және мемлекеттік салықтық менеджмент өрісінің икемді элементтерінің бірі. Осы анықтамаға сәйкес, салықтық реттеу мәнін толығырақ ашып корсету мақсатында құрастырылған сызба 2 суретте келтірілген.

елерінен елу пайыздан аспайтындай етіп төмендетуге немесе жоғарылатуға құқығы бар [3, 76].

Өнеркәсіп өндірісін салықтар көмегімен реттеу әдістері негізінде салық мөлшерлемелері, салықтық жеңілдіктер, санкциялар қолданылады. Салық заңында салық мөлшерлемелеріне өзгерістер енгізе отырып, салық ауыртпалығын төмендетуге немесе жоғарылатуға болады. Салықтық реттеуде жеңілдіктерді қолдану әдісі шаруашылық жүргізуші субъектілерге, азаматтарға ынталандырушы әсерін тигізеді. Суретте керсетілген салықтық жеңілдіктер түрлері субъектілерге түсетін салық ауыртпалығын төмендетуге бағытталған.

Сурет 2. Салықтық реттеу әдістері [3]

Барлық деңгейдегі бюджеттердің кіріс базасын қалыптастырудағы салықтардың ролі басым болады. Сондықтан аумақтар бойынша және әртүрлі деңгейдегі бюджеттер

арасында салықтық кірістерді бөлу механизмі бюджеттік жүйенің негізі болып табылады.

Бюджетаралық қатынастарды реттеу республика үшін өте күрделі, көкейкесті мәселеге айналды. Реттеуші салықтардан тұрақты нормативтерді бекіту өңірлер бюджеттерін негізді жоспарлаудың мәселесін шешпеді.

Салықтық бақылау деп — салық заңдарын яғни Салық кодексі, заңдылық нормативтік актілерді т. б. орындатуын қадағалау. Салық бақылауын жүзеге асыру — іс жүзінде мемлекеттің қаржылық іс әрекетіне бағытталып, ақша қорларын құюға кететін және осы мемлекеттік қаржы жүйесінің құрамына кіретін табыстарды жинау болып табылады. Жоғарыдай айтқанымыздай салықтық бақылау экономикадағы алатын орыны ерекше болғандықтан, оның мазмұны да өте тереңде жатыр. Біздің пікірімізше осы күнге дейін оның мазмұны толық ашылмаған. Салықтық бақылаудың экономикалық маңызы, оның салық жүйесінің құрамдас бөлігі ретіндегі қоғам қозғалысына әсерінде. Яғни, салықтық қатынастарды бақылау арқылы, салықтық түсімдерді арттыру арқылы қоғамға оң әсері тисе, кейбір салық төлеуден жалтарушыларды анықтау барысында, оларды жазалау барысында кері әсерін көре аламыз. Корпоративтік салықтық бақылау дегеніміз — бұл жүйелі, салықтық менеджерлер мен салық менеджерлері және арнайы топтың ұйым қызметкерлерінің оның басшылығымен ұйымдастыруға бағытталған кәсіпорында сенімді салық

есебін, салықтарды бақылауды дұрыс есептеу, сондай-ақ салық органдарына дейінгі тексерулерді анықтау және қателерді жоюдағы конструктивті қызметі. Салық бақылауы келесі көрсеткіштерімен бейнеленеді:

1) Салық бақылауы мемлекеттік бақылаудың бір түрі болады. Яғни салық заңнамасының нормативтік актілерде көрсетілген бақылауды мемлекеттік уәкілетті органмен жүзеге асырылады.

2) Салық бақылауы — қаржы бақылауы ретінде қаралады.

3) Салық бақылауы — мемлекеттік бақылаудың арнайы бір түрі болып табылады, яғни салық бақылауын жүзеге асыруға құқығы бар органдар қарастырады [4].

Қорытындылай келе, корпоративтік салықтық менеджментті қолдану әрекет етуші заңнамаға сай жасалуы керек. Қиындықтар туған кезде салық салу саласындағы білікті мамандарға, тәуелсіз аудиторларға немесе аудиторлық фирмаларға жүгінген дұрыс. Салықтық менеджментті қалыптастыру мен жасау ұйымға салықтық тәртіпті едәуір жақсартуға, салықтық ұйымдар жағынан оларға қолданылатын айыппұл санкцияларының санын минимумға дейін қысқартуға, ұйымда жүргізілетін есеп-қисаптық жұмыстың барлығын тиімді етуге, қаржылық жағдайды тұрақтандыруға мүмкіндік береді, бұл қазіргі таңда өте маңызды.

Әдебиеттер:

1. Балапанов Е. С. Государственный налоговый менеджмент в Республике Казахстан (проблемы формирования и развития) — Алматы, 2001.
2. Назырова Г. «Финансы Казахстана» 2004 г. № 4 «Корпоративный налоговый менеджмент и его значение в условиях рынка».
3. Д. А. Тлеужанова Жергілікті бюджеттерді қалыптастырудағы салықтардың реттеушілік механизмін жетілдіру (Шығыс Қазақстан облысы мысалында) // Экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2006, 26 б.
4. Сутырин С. Ф., Погорлецкий А. И. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике / под ред. Сутырин С. Ф. — СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, Изд-во «Полиус», 1998.

Corporate tax management: status and development

Nazarova Gaukhar Nurgalikyzy

Kh. A. Yasawi (Turkistan, Kazakhstan)

The purpose of the activity of any commercial organization is to increase its financial well-being and increase its value. The main factor in achieving these goals is to increase net profit, that is, profit, free of taxes. In turn, taxes paid by the organization constitute a significant share in its financial flows. Tax administration as a separate management activity within the framework of corporate finance management was named “Corporate tax management”. Before talking about corporate tax management, we need to understand the meaning of “management”.

Management (from English management — management, management, administration, management, ability to dispose, own, manage) or Production management — development and creation (organization), the most effective use (management) and control of socio-economic systems. The term “management” means a set of coordinated activities aimed at achieving the set goals [1, p.5]. V. Siegert gives the following definition: “Management is the management of people and the use of means that allows you to carry out assigned tasks in a humane, economical and rational

way” [2,245c]. To this we must add that the goal setting, i. e. the choice of goals and wording of tasks, also refers to management. Moreover, goal-setting is one of the main responsibilities of managers, especially the first leaders. On institutional spheres it is oriented on: entrepreneurship, state social and economic systems, non-profit organizations, etc.

Management is also an academic discipline, social science, the subject of which is the study of social organization. The acquisition of state independence by the Republic of Kazakhstan and the transition to a market economy predetermined the need for global changes in the existing mechanism of economic development and tax relations between taxpayers and the budget. In fact, any failures in the tax system: a growing share of arrears for the main types of taxes, non-fulfillment of the forecast of tax revenues, lack of professionalism in the sphere of management, the prevalence of unskilled managers at enterprises of all levels, the lack of joint activity of financial managers of enterprises and tax authorities for the purposes revealing reserves of profit and forecasting future tax revenues — all this indicates the weakness of the management tool. We considered what “management” is, and now we will consider the tax. Tax is one of the basic concepts of financial science. Therefore, it is important to understand its nature, functions, significance for the national economy. The complexity of understanding the nature of the tax is due to the fact that it is simultaneously an economic, economic and political phenomenon of real life. The tax is a compulsory, individually gratuitous payment compulsorily levied by public authorities of various levels from organizations and individuals with a view to providing financial support for the activities of the state and (or) municipal entities. We gave a definition of management and taxes and now we can determine what is corporate tax management, and find out which scientists have defined. For example, S. V. Barullin believes that corporate tax management is a system for managing the tax flows of a commercial organization by using scientifically based market forms and methods and making managerial decisions in the field of tax revenues and tax expenditures at the micro level. [3, p. 155]

Zrelava AP, Krasnov MV offer to consider tax management in two angles. On the one hand, as a system, the tax obligations and payments of the organization — the taxpayer and the resources that make up its tax base. On the other hand, it is the activity of the taxpayer organization, aimed at increasing the efficiency of its interaction with the state mechanism of taxation. Bukina G. N. in his article “Corporate tax management as an integral part of the business management strategy” proposes the following wording: “Corporate tax management is an integral part of financial management of an economic entity, it is the development and evaluation of management decisions in accordance with the organization’s objectives, taking into account the scale of possible tax consequences. One of its main goals is the optimization of tax payments by using all the features of tax legislation. Vylkova E. S. in the textbook “Tax Planning” offers a separate

section on tax management. However, this author does not give a definition of this concept. This author singles out tax planning as a component of financial management.

The author of the textbook “Tax management” Selezneva N. N. divides all tax management into tax administration, tax accounting, tax planning. Under tax planning at the level of organizations, Selezneva N. N. understands one of the functions of managing financial and economic activities, which consists in establishing the expected parameters of the future state of the facility, the optimal methods and methods for achieving this state in conditions of limited resources and at an acceptable level of tax risk [4]. Having analyzed the definitions of corporate tax management, given by Russian researchers, the author suggests his definition. According to the author of the article, corporate tax management is a set of rules, principles and means of managing tax flows at the organization level with a view to bringing them to the optimality and orderliness, taking into account the current tax legislation and development strategy of the organization. Corporate tax management, as an integral part of general tax management, consists of structural elements:

1. Organization of the tax process — as a common element;
2. Tax planning;
3. Tax accounting
4. Tax control.

The organization of corporate tax management is a set of coordination actions and decisions of employees of the organization that ensure the functioning of the tax process and achieve the goals and objectives of tax planning, tax regulation and tax control. The organization of the tax process is a common element of tax management and is present in every element of it. the organization of tax management as a set of actions and solutions can be divided into two components:

1. Binding component — the adoption of managerial decisions on the objectives of tax management and, as a consequence, the formation of interactions between systems and subsystems of the economic entity. It includes:

- Targeting — building a common (strategic) goal activities within the framework of tax management.

- Organizational structure — a built-in relationship of hierarchies (levels) of management and functional units of the organization;

- Delegation of authority and acceptance of responsibility. Delegating authority means transferring tasks and powers to a person who assumes responsibility for their implementation. Taking responsibility means setting obligations to fulfill existing tasks and being responsible for their satisfactory implementation.

- Communication — creating elements of information exchange between systems and subsystems.

2. Ensuring the component — the adoption of managerial decisions on the provision of systems and subsystems of an economic entity with resources to fulfill the intended objectives. It includes:

- Toolkit — a clearly defined system of forms for the documentation of systems and subsystems, approved by management and adopted for execution by subordinates;

- A temporary resource is a specifically expressed time for the performance of a particular goal or task by the system and subsystems.

The main, the first function of corporate tax management is planning, namely corporate tax planning. Following the rules of formal logic, you need to consistently analyze the categories of “tax” and “planning”.

In accordance with the RoK Tax Code, a tax is a mandatory, individually gratuitous payment levied from organizations and individuals in the form of alienation of monetary funds owned by them on the basis of ownership, economic management or operational management for the purpose of providing financial support for the activities of the state and (or) municipal entities. From the category “tax” you can go to the analysis of the category “planning”. If the tax as a category is fixed by law, then the category “planning” does not have such a fixation. The last definition is not an object of law.

In the modern economic literature various definitions of the category “planning” are given. So, for example, planning is understood as “a way of regulating economic processes at the level of the national economy of the country, industry, enterprise, territorial unit. Planning involves identifying goals and ways to achieve them, relying on the information of the past, to seek to determine the future. Planning is defined as a kind of activity aimed at choosing the optimal alternative to the development of the socio-economic system as a whole, calculated for a certain period of time.

D. Grove can be met with the following definition of planning: “Planning is basically to identify and consider alternative goals and courses of action and in the selection of those that need to be adopted and implemented.” [5]

T. Kashanina proposes to consider planning in a broad sense — as setting goals, choosing strategies, lines of conduct, rules, procedures, etc., and in the narrow sense of the word — as drawing up special documents — business plans that determine the concrete steps of the corporation in this or that area for the coming period. If we summarize the controversy in the category of “planning”, then we can conclude that, despite the different points of view in the definition of this category, most authors consider “planning” as a kind of management activity and a way of optimizing the actions of economic entities. Planning at the organizational level can be understood as an important part of managing its financial and economic activities, which consists in creating the desired future state and optimal methods and methods for achieving this state in the face of an ever-changing economic environment and limited resources.

After definition of concepts of the tax and planning it is possible to formulate concept “tax planning”. According to D. Yu. Akulinina, the tax planning of a specific subject of entrepreneurial activity is a process of predetermination and forming the size of tax liabilities by choosing the optimal combination and building various legal forms of activity and allocating assets in order to reduce the tax burden within the current tax legislation. CM. Riumin notes that tax planning is a set of legitimate targeted actions of the taxpayer associated with the use of methods and methods, as well as all benefits and exemptions granted by law with a view to minimizing taxes. Having studied the categories “tax” and “planning” consistently, the author proposes his definition of corporate tax planning. Corporate tax planning is the process of drawing up optimal, orderly plan of financial and economic activities of the organization, aimed at full and timely fulfillment of the organization’s tax payment obligations, taking into account the current tax legislation and development strategy of the organization. Corporate tax accounting is a set of methods chosen in accordance with the Tax Code to determine income or expenses, their recognition, valuation and distribution, as well as accounting for other necessary for the taxation of indicators of financial and economic activities of the taxpayer. Corporate tax control is the final stage of tax management (process). Standards (quantitative indicators), determined in accordance with the goals formulated for planning taxes (goal-setting) are checked for correct execution in the process of financial and economic activities of the organization. The basis for monitoring is the total tax accounting data and reporting. Since the basis for verifying the correctness of tax planning is the data of tax accounting, it depends on its efficient (tax accounting), and hence on the effective organization of accounting, the efficiency of submitting to the management of the organization the results of tax control. From the timely presentation of the results of tax control, directly depends promptness of making managerial decisions to regulate the tax flows of the organization — changes in the tax plan, adjustment of the tax planning process, tax accounting, etc. Correctly calculated company taxes in the organization of corporate tax management, allows management to plan future investment programs for the development of the organization, without worrying about possible, unforeseen tax expenses, allows to increase the accumulation fund for further development of production. Affecting both the interests of the state and the interests of the organization as an economic entity, corporate tax management becomes one of the most important components of financial management. Studying the basics of managing tax flows, at the expense of properly built, effectively functioning tax management system should provide the entrepreneur with an increase in financial well-being and an increase in the cost of his organization.

References:

1. Shapiro Waldemer. Russian-English and English-Russian dictionary. — Moscow: Nauka — Wylie, 1993. — 768 p.

2. Zigert V., Lang L. To lead without conflicts/Trans. with him. — Moscow: Economics, 1990. — 456p.
3. Barulin SV, Ermakova EA, Stepanenko V.V. Tax management. — Moscow: Omega-L, 2007. — p. 272
4. Lomakina IS "Corporate tax management: economic content, functions and role in the enterprise management system" UDC 336.22: 658
5. Long-term planning and forecasting. Moscow: Progress, 1975.

Theoretical and methodological analysis of the causes of delinquent behavior

Pazylova Kalamkas Asetullaevna, Senior Lecturer

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)

In this article, various aspects of delinquent behavior and the mechanism of its formation are analyzed. Sociological study of the offense involves an analysis of the problems of socialization of the individual, as well as the patterns of the functioning of the social control system. The causes of delinquent behavior are investigated at once by several disciplines — sociology, psychology, jurisprudence. Their study helps to uncover the motives of illegal behavior, the outlook of the offender, the general patterns of offenses. There are several approaches to the assessment of behavioral norms and deviations. The social approach is based on the idea of a public danger or human security. In accordance with it, any behavior that is clearly or potentially dangerous to the society surrounding people's people should be referred to the deviant. When analyzing deviant behavior, the social approach is oriented toward external forms of adaptation and ignores the individual-personal harmony. Representatives of this approach are E. Durkgeym [1]. The psychological approach is based on the allocation of socio-psychological differences of certain types of deviant personality behavior. Representatives: E. V. Zmanovskaya, [2]. Proceeding from the socio-psychological criteria, L. Ya. Zhezlov proposes a classification of behaviors that echoes Khristov's typology: Antidisciplinary, asocial — behavior, which acts as a contradiction to generally accepted norms and indirectly harming society. Antisocial — deviant behavior, which includes direct and indirect destructive tendencies with elements of aggressive actions. Delinquent and autoaggressive behavior. There are such forms of deviant behavior as the use of alcoholic beverages, delinquency, suicidal behavior, the use of psychoactive substances, delinquent and addictive behavior [3]. The purpose of this study predetermines the need to analyze various aspects of delinquent behavior and its relationship to the socialization of the individual. The concept of delinquent behavior comes from the Latin "delinquens — misdemeanor, guilt". These terms mean "unlawful behavior of the person", i. e. "The actions of a particular person, deviating from the laws established in a given society, threatening the well-being and psychological health of other people and society" [3]. Offense — non-compliance with the rules of conduct established by law, other

regulatory enactments. They are divided into offenses and crimes. Misdemeanors include violations of established by society requirements and rules of conduct. Crime is a dangerous act for society, providing for criminal liability. Both concepts — misdemeanors and crimes — are also considered from the standpoint of socio-psychological knowledge, and imply delinquent behavior of the individual [4]. The diversity of scientific trends and schools of modern psychology and sociology of delinquent behavior has introduced a certain conceptual polysemy in the interpretation of this very notion. Moreover, under the influence of criminal law theory, most of the research is aimed at studying crime, and therefore delinquent behavior as a socio-psychological phenomenon is often interpreted primarily in the criminal legal sense, and the study of the causes and factors that determine deviant behavior is carried out from the standpoint of prevention and control of certain types of crime and socially-negative phenomena. The system-wide social mechanism of deviant behavior, as E. N. Kondrat, unites a complex of various factors not only on macrosocial, microsocial, but also socially-psychological, personal levels [5]. In this regard, deviant behavior appears as a phenomenon determined by social conditions, individual psychological characteristics, the level of social skills and the specific features of the socialization process. Due to the diversity of the determinants of socially deviant behavior, the mechanism for the formation of delinquent behavior is particularly complex. In its structure, four main links are identified, the stages of passage, where, in fact, the complex of determinants of delinquent behavior is realized: problem situation, value-normative behavior and individual psychological qualities, decision making, committing an act [6]. The key point in this scheme, according to E. N. Kondrat, is the second link, when the mechanism of value-normative regulation and individual psychological qualities of the personality comes into play, associated with a different degree of knowledge of the standard of behavior and the nature of the attitude toward it [7]. It is the effectiveness of internal socio-psychological regulators that becomes the decisive condition for making a final decision on the nature and direction of the response to the current situation, which, depending on the

characteristics of the individual, can relate to one of three options: a) counteraction to the conflict that underlies the situation; b) escape from the real situation, in particular, its compensation by illusory means, additive behavior; c) adaptation to the conflict situation, including by changing the system of values, interests and opportunities available to the acting entity. According to Perovoy IL, the choice is predetermined by individual psychological and socially-typological features of personality, which are formed as a result of its interaction with the social environment. In the event that the environment supplies socially harmful information in sufficient quantities, and the surrounding environment stimulates the assimilation of views and habits that are incompatible with the norms of morality recognized by society, disrespect for others, aggression, violence as a form of self-affirmation and a means of achieving various goals, expressed negative orientation. Delinquent behavior as one of the forms of deviant behavior of the individual is one of the most dangerous forms of deviation, manifested in the impact on the psyche of a whole complex of negative socio-psychological, psychophysiological factors manifested in family unhappiness, accentuated character traits, psychotraumatic factors, situational characteristics, and as a result of committing different the severity of the offenses. The dynamics of delinquent behavior, according to P. Cutter, represents the following sequence: primary, accidental commission of an offense under the influence of situational factors; secondary

delinquency, caused by the difficulties of socio-psychological adaptation, psychological and pedagogical factors; more serious delinquent behavior. Due to the dependence of individual psychological and personal properties in the determination of deviant behavior today, most scientists hold the position that this form of behavior is determined in many ways by a combination of socio-psychological factors that develop from beliefs and beliefs, the development of the emotional-volitional sphere, the presence of psychotraumatic situations, in accordance with which the individual evaluates the requirements of the society, and thus his attitude towards the problems of legal awareness, determines the willingness to commit illegal action. Consequently, the system-wide social mechanism of deviant behavior unites a complex of diverse factors not only on the macrosocial, microsocial, but also socio-psychological, personal levels. Thus, by examining the typology of delinquent behavior, we came to the following conclusions: Personality in its development is in four spheres of social interaction: the sphere of normative behavior, the sphere of social and psychological adaptation, the sphere of deviant behavior and the sphere of delinquent behavior. In the sphere of deviant behavior delinquent type is observed by negative psychological effects in the social environment, which are provoked by the social situation and psychophysiological features. Delinquent behavior is a consequence of a whole complex of socio-psychological reasons leading to maladaptation of the individual.

References

1. Kleiberg Yu. A. Deviant behavior in questions and answers. — M., 2008. — 304 p.
2. Miller AI Illegal behavior of minors. — Kiev, 1985. — 150 with.
3. Kudryavtsev VI Social deformations. — M., 1992. — 133 p.
4. Zmanovskaya EV Deviantology: the psychology of deviant behavior. — M., 2003. — 288 p.
5. Mendelevich V.D. Psychology of deviant behavior. — M., 200—488 p.
6. Kondrat E. N. Prevention of delinquent behavior of minors. — St. Petersburg, 2006. — 168 p.
7. Alexandrov AA Deviation behavior in adolescents. — Lviv, 1998. — 197 with.

Кен металлургия өнеркәсібінің ғылыми-техникалық әлеуетін дамыту перспективалары

Тажибаева Райхан Мусаматқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қазіргі жағдайда кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі олардың инновацияларды құру және қабылдау қабілетіне байланысты. Инновацияларды пайдалану кәсіпорынның техникo-экономикалық дамуына ықпал етеді. Металлургия өнеркәсібі оң қаржылық нәтижесіне қол жеткізуде тұрақты өндірістік әрекетті жүргізуге мүмкіндік беретін қазіргі заманның озық технологияларын қажет ететін салаларына жатады.

Металлургия өнеркәсібіндегі инновациялық әрекеттің жай-күйін «қанағаттанарлық» деп бағалауға болады. Инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесінің басым бөлігі өндіруші өнеркәсіпте — 44 %, ал өңдеу өнеркәсібінде бұл үлес 40 %-ды құрады. Кәсіпорындардың көпшілігі (65 %) өзінің инновациялық қызметін игерудің қазіргі заманғы фазасын «жаңа өнімді (технологияны) игеру» ретінде анықтады.

Саланың технологиялық дамудеңгейі белгілі бір дәрежеде ғылыми зерттеулер және әзірлемелерге бөлінетін шығыстардың көлемі бойынша бағаланады. Ең үлкен шығындар көлемі тау-кен өнеркәсібінің кәсіпорында-рында (сатылған өнімнің жалпы көлемінің 9%), химия және металлургия салаларында (5% және 7% тиісінше). Инновациялық белсенді кәсіпорындардың жартысынан астамы (64%) инновациялық қызметті қаржыландырудың көздері ретінде өз меншігіндегі қаржы қаражатын, 34%-ы республикалық және жергілікті бюджет қаражатын, 23% — инновациялық қорлар қаражаттарын, 7%-ы — мемлекеттік заттай гранттар және 16%-ы — өзге де көздерді пайдаланды.

Металлургиялық өнеркәсіп кәсіпорындардың инновациялық қызметінің негізгі түрлеріне төмендегідей жатады:

- жаңалықтардың енгізуі (инновациялық белсенді кәсіпорындардың 56%);
- жобалау-конструкторлық жұмыстар (24%);
- мақсатты республикалық және өңірлік ғылыми-техникалық бағдарламаларға қатысу (24%);
- ғылыми-техникалық қызметтер (11%);
- «ноу-хау», технологиялар және өнеркәсіптік меншіктің басқа да түрлерін сатып алу (10%);
- ғылыми-зерттеу жұмысы (6%);
- инновацияның басқа түрлері (9%) [1, с.88].

Металлургиялық кәсіпорындардың инновациялық қызметін шектейтін факторлардың арасында басым болып табылатындар: өз меншігіндегі қаржы қаражатының жеткіліксіздігі (67% инновациялық белсенді кәсіпорындардың 67%), жоғары салық мөлшерлемелері (34%). Инновациялық белсенді кәсіпорындардың 12% — дан астамы үшін несиелер мен қарыздардың жетіспеушілігі, мемлекеттік қолдаудың шектеулігі және үлкен коммерциялық тәуекел болып табылады.

Қазіргі уақытта металлургиялық кәсіпорындар инвестициялық әлеуетін сақтап отыр және арттыруда. Қолда бар активтерді жаңғыртуға инвестициялардан басқа компаниялар жаңа жобаларға инвестициялайды. Мысалы, Ақсу ферроқорытпа зауытында феррохром өндірісінде жаңа инновациялық технологиялар пайдалануды көздейтін агломерациялық цехтың құрылысы жүргізілуде. «Соколов-Сарыбай кен-байыту өндірістік бірлестігі» Акционерлік қоғамы құрамында 90% кем емес темір бар металданған өнім өндірісін құруды жоспарлап отыр. Болашақта осы жоба әртүрлі маркадағы арнайы болат өндіруге мүмкіндік береді. «Ақтөбе ферроқорытпа зауытының» жаңа цехында «Қазхром» акционерлік қоғамы жоғары көміртекті феррохром өндірісінде инновациялық технологияларды және жаңа электр жабдықтар мен жаңа автоматтандыру жүйелерін пайдаланады. Жаңа цех ферроқорытпа және электр энергиясын өндіру саласындағы соңғы техникалық жетістіктерді ескере отырып салынады. Осы объектіні салу және пайдалануға енгізу хром алуды ұлғайтуға мүмкіндік береді және қазір қолданыстағы өндірісті жоғары көміртекті феррохром өндірісін ферроқорытпа газдарды кәдеге жара-

тудың жаңа цехтарына көшіруге, ескірген технологиядағы ұқсас өндірістерді жабуға толық мүмкіндік береді. Жобаны іске асыру өнімнің өзіндік құнын 25 пайызға дейін төмендетуге және тауарлы жоғары көміртекті ферроқорытпа мен электр энергия өндірісін арттыруға мүмкіндік береді [2].

Жаңа инновациялық технологияларды тарту және еңбек өнімділігінің артуын қамтамасыз ету өзекті мәселе болып табылады. Осыған байланысты Қазақстанның теміркен кен орындарының өңдеуде оңтайлы және техникалық жағынан Ромелт инновациялық технологиясын қолдану орынды болып табылады. Ромелт процесі — әлемде ең алғаш өндірістік ауқымда қолданылған шойынды балқыту үшін коксті қолдануды бодырмайтын сұйық фазалы бір кезеңді және дайындалмаған темір құрамды шихтаны өңдеуге мүмкіндік беретін үдеріс. Ромелт технологиясын игеру Қазақстанда «AB Metalls» (Балқаш қаласы) жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде өткізілді. Алынатын жоғары сапалы шойын машина құрылысы мен құрылысты дамыту үшін қоспаланған және арнайы болат шығару өндірісін ұйымдастыруға көмек ететін құйма бұйымдардың алуан түрін құю және болат өндірісінде пайдалануы мүмкін. «Өскемен Титан-магний комбинаты» акционерлік қоғамында жоғары қосылған құны бар өнім өндірісінің мақсатында титан құймалары мен қорытпалар шығаратын зауыттың құрылысы жүргізілуде. Зауыт жылына 12 мың тоннаға дейін коммерциялық таза итан құймаларын өндіретін болады. Мұндай өнім әлемнің дамыған мемлекеттерінің аэроғарыштық өнеркәсіптерінде қолданылды.

Саланың басты проблемасының бірі — пайдалы қазбалар қорларын өтеу қарқынымен салыстырғанда ұдайы өндіріс қарқынының артта қалуы. Соңғы жылдары баланстан тыс темір кендері, техногенді үйінділер кені, хромит кені және төмен сортты бокситтер өндіріске тартылған. Қорларды екі есе ұлғайтуға мүмкіндік беретін тұрпайы өндірістік емес хромит кендерінің қорларын тарту үшін аппаратты рәсімдеу және технологиялар құрылған. Шикізатпен қамтамасыз етудегі қауырт жағдайға және барлау басынан кенді өндіруге дейін 10 нан 20 жылға дейін уақыттың талап етілетіне байланысты саладағы жобалардың белгілі бір бөлігі шикізат базасын өзін дамытуға бағытталған.

Қазақстанның металлургия өнеркәсібінің кәсіпорындарын инновациялық даму жолына одан әрі өтуді жүзеге асыру, инновациялар мен өндіріс арасындағы алшақтықты болдырмау үшін ел экономикасында келесідей құрылымдық қайта құрулар қажет: ірі ғылыми-өндірістік кешендерді қалыптастыру (олигополия, ҚӨТ, холдингтер), өзін-өзі дамытуға қабілетті орта деңгейдегі құрылымдар құру (ғылыми-техникалық және технологиялық орталықтардың мынадай түрлерін ұйымдастыру: технопарктер, арнайы экономикалық орталықтар, инжиниринг фирмалар), яғни инновациялық әрекеттен дайын өнім өндірісіне дейінгі толық логикалық тізбек негізінде ғылыми-өндірістік құрылымдарды ұйымдастыру.

Ғылыми-техникалық потенциалды дамыту және қолдаудың негізгі мәселесі ғылыми-зерттеу жұмыстарына қара-

жаттарды инвестициялау мәселесі болып отыр. Ғылыми-техникалық дамуды қаржыландыру жүйесі өте күрделі және тұрақты дамып келе жатқан механизмді білдіреді. 90-шы жылдарға дейін ол негізінен бюджеттік қаржы бөлуге, сондай-ақ тиісті қатаң нормативтер бойынша басқару құрылымдарында қалыптасатын орталықтандырылмаған нысаналы мақсаттағы көздеріне негізделген. Қазіргі уақытта инновациялық қызметті қаржыландыру үшін қаражат ретінде пайдаланатын негізгі көздері болып табылатындар: бюджеттің қаражат құралдары, ҒЗТҚЖ-н қаржыландырудың бюджеттен тыс арнайы қорлар, кәсіпорындардың өз қаражаттары, коммерциялық құрылымдардың әр түрлі типтегі қаржылық ресурстары (инвестициялық компаниялар, коммерциялық банктер, сақтандыру қоғамдары және т. б.) үкісеттің арнайы өкілеттілігі бар инвестициялық банктердің несиелік ресірстары, өнеркәсіптік және коммерциялық фирмалар мен компаниялардың шетел инвестициялары, жеке тұлғалардың жеке жинақтары. Соңғы жылдары инновациялық қаржыландыруда бюджеттік қаражат көздері үлесінің азайу және кәсіпорындарының өз қаражатының ұлғайу тенденциясы байқалады.

Жоғарыда аталған құралдарды пайдалану қолайлы инвестициялық климатты қалыптастыруға ғана мүмкіндік береді емес, сондай-ақ тиімді қаржыландыру көздерін іздеуге және кәсіпорындарды қолдаумен қатар өндірістік, табиғи және ғылыми әлеуетін барынша пайдалануға бағытталған инвестициялық саясатты жүзеге асыруға қажет.

Осыған байланысты саланың ғылыми-техникалық дамуының басымдылықтары ретінде ұсынуға болады:

- күрделі шығындарды төмендетуге заттардың шығарындыларын азайтуын қамтамасыз ететін жаңа технологияларды әзірлеу;
- ерекше таза металдарды, қорытпаларды және композициондық металдарды алу бойынша тиімді технологиялар модульдер;
- метал өнімдеріне, оның ішінде түрлі-түсті жабындарды, алюминий өнімдеріне ішкі сұранысты қанағаттандыру үшін шағын өндірістерді құру;
- техногендік қайталама шикізатты қайта өңдеудің жаңа технологияларды жасау [3.с.51]

Қазақстанда отандық металдардан жоғары технологиялық өнім «қосылған құны жоғары өнім» өндірілмеді және экспортта жеткізілмеді. Бірақ шикізат ресурстарының экспортында өсінікті қарқындағы үдеріс байқалады және дайын жоғары технологиялық металл өнімдерінің тар спектрінің қалыптасуы отандық металлургияның негіздеріне нұқсан келтіру мүмкін. Металлургиядағы қалыптасқан экспорттық бағдарлау метал өндірісі мен тұтыну құрылымындағы теңсіздікке әкелді. Қазіргі кезеңдегі металл экспортының құрылымы металлургияның инновациялық даму факторы емес, оны тежеу факторы болып отыр.

Төмен тиімді экспорттық бағыттан жоғары қосылған құнды өнімдерді және отандық металдар негізінде жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға өтетін ғылыми-техникалық саясатты жүргізуді қажет. Электронды, электротех-

никалық, машина құрылысында және басқа да бағыттарда өндірістерді жүргізу қажет. Ғылыми-өндірістік бизнесті дамыту үшін елімізде өндірілетін металдардың белгілі бір бөлігін қалдыру мақсатында квота белгілеу қажеттілігі туралы мәселені қарастыру қажет.

Металдың сапасы туралы мәселелер де өте маңызды. Бүгінгі күнге Қазақстанның бір қатар экспортталып жатқан металдарына сапаның халықаралық сертификаттары жоқ, мәселен катодты мыс, мырыш және басқа да Лондон биржасындағы металдарға. Сондықтан экспортталатын металдың әр бір тоннасынан ел бюджетіне орташа есеппен 100—200 долл кем түседі.

Әлемдік нарықта отандық түсті металдардың бәсекеге қабілеттілігі тек физикалық-химиялық құрамымен, оның тазалығымен сипатталатын сапасы ғана емес, оның энергия өнімділігімен де анықталады. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, елімізде өндірілетін өнімнің әр бір тоннасына кететін электроэнергия шығындары техникалық дамыған елдердегі өндіріспен салыстырғанда 2 есе жоғары. Энергия шығындары туралы сұрақ ДСҰ кірген кезде өте маңызды мәселеге айналды.

Металлургия — бұл ғылымды қажет ететін сала. Тау-кен-геологиялық жағдайларының күрделенуі, өндіріліп жатқан металдың бәсеке қабілеттілігін арттыру қажеттілігі және оларды жоғары технологиялық өнімге дейін одан әрі қайта өңдеу ғылыми-техникалық қамтамасыз етуді, ҒЗТҚЖ-дың көлемін арттыруды, ғылым мен өндірісті ұштастыруды қажет етеді. Ал іс-жүзінде, салалық ғылымның «кеуіп-кету» процесі байқалады, жыл сайын отандық ғылым мен металлургия кәсіпорындар арасындағы алшақтықты күшейе түсуде.

Қазақстан экономикасында металлургия өнеркәсібінің көшбасшылық жағдайын сақтау үшін іздестіру зерттеулердің басым бағыттары бойынша одан әрі бюджеттік қаржыландыруды ұлғайту қажет. Сонымен, металлургия өнеркәсібін ғылыми-технологиялық қамтамасыз етуін арттыру және тау-кен-металлургиялық кәсіпорындармен байланысты күшейту қажет:

- ірі инвестициялардың қаржы құралдарын тарта отырып ғылыми-техникалық инфрақұрылымды нығайту;
- саланың өсіп отырған тапсырыстарын заманауи деңгейде орындауға қабілетті жобалау-конструкторлық бөлімшелерді дамыту;
- әзірлемелерді өндіріске дейін және практикалық қолдануға жылдам жеткізу үшін институттардың тәжірибелік-эксперименттік базаларын жасау;
- компьютерлік техника негізінде салалық институттарды қазіргі заманғы физика-аналитикалық кешендермен және құралдармен жабдықтау;
- жаңа информациялық және еліміздің ғалымдары мен мамандардың білімі мен тәжірибесін тиімді пайдалану негізінде тау-металлургия бағыты бойынша ақпараттық-маркетингтік қызметтерді дамыту.

Металлургия саласының ғылыми-техникалық дамуы төмендегі мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді:

- өндеуші өнеркәсіптің шығаратын жоғары технологиялы, ғылыми қамтымды өнім көлемін ұлғайтуын;
- металдың сапасын арттыру, қосылған құны жоғары металдар үлесін арттыру үшін металлургиялық кәсіпорындардың техникалық қайта жабдықтауын және әртараптандыруын;
- ішкі тұтынуды қанағаттандыру үшін сертификатталған металдар номенклатурасын кеңейтуін: машина құрылысы, құрылыс, мұнай-газ, ауыл шаруашылық салалары;
- шағын мен орта кен орындарын және техногендік құрылымдарды меңгеру негізінде шағын зауыттар кешенін, шағын металлургияны дамытуын.

Ғылыми-техникалық бағыттарды дамыту бойынша ұсыныстарды іске асыру нәтижесінде жүздеген жылдар бойы Қазақстан экономикасында металлургиялық өнеркәсібі көшбасшылық жағдайы сақталады. Отандық минералды-шикізат базасының негізінде инновациялық өндірісі тер шекені құрылады. Бұл ғылымды көп қажет ететін жоғары технологиялық салалардың даму қарқынын жеделдетеді, Қазақстанның металлургия өнеркәсібінің инвестициялық тартымдылығы артады, шетелдік жоғары технологиялық компаниялар тұтынатын, әлемдік нарыққа бәсекеге қабілетті металдар өндіру, қайта өндеу мен одан жасалатын өнімдерді жеткізуді артуға мүмкіндік туғызады.

Әдебиеттер:

1. Наука и инновационная деятельность Казахстана. Статистический сборник. — Астана, 2012 г. — 88 с.
2. Программа по развитию горно-металлургической отрасли в Республике Казахстан на 2010—2014 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 октября 2010 года № 1144.
3. Черномынцева Е. В. О Перспективах развития научно-технического потенциала металлургической промышленности Казахстана. — Вестник КазНУ, 2012 г. — 51 с.

Қазақстанның инвестициялық климаты

Утаров Қайрат, э. ғ.к., доцент
Шекербек Назарбай Дүйсенбекұлы — магистр
Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан

Қолайлы инвестициялық климатты қолдау және ел экономикасына тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) ағынын ынталандыру — Қазақстан үшін маңызды мемлекеттік міндет. Қазақстан Республикасының 2015—2019 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасының мақсаты еңбек өнімділігін арттыруға және қайта өңделген тауарлар экспортының көлемін арттыруға бағытталған өндеу

өнеркәсібінің бәсекеге қабілеттілігін ынталандыру болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізуде инвестицияларды тарту, оның ішінде шетелдік инвесторларды тарту маңызды рөл атқарады.

Қазақстанның тәуелсіздігін алған сәттен бастап ел экономикасына 260,8 млрд доллардан астам қаржы тартылды, бұл елдегі қолайлы инвестициялық климатты білдіреді.

2016 жылы елімізге ТШИ түрінде Қазақстанға 8 406 млн доллардан астам инвестиция енгізілді. Қазақстан өтпелі экономикасы елдер арасында көшбасшы елдерінің ішіндегі 2-ші орынға және теңізге шығар жолы жоқ елдердің арасында 1-ші орынды алды.

Еліміз шетелдік инвесторларға қарағанда жергілікті инвесторларға қолдау көрсетуіне қарамастан 2016 жылы ТШИ

көлемі 2015 жылмен салыстырғанда 126 %-ға артып \$9 млрд құрады. Қытай елінің инвестицияларының үлесі артып келеді. Еліміз \$ 500 млн-ға бағаланған Еуразия мұнай барлау жобасын қаржыландыруға шетелдік компанияларды іздестіріп жатыр. Келіссөздердің алғашқы кезеңдерінде ENI, ROSNEFT, CNPC, SOCAR, NEOS Geosolutions, сондай-ақ «ҚазМұнай-Газ» ҰК «АҚ секілді компаниялар қатысады деп күтілуде.

ТМД елдері	2012 ж	2013ж	2014ж	2015ж	2016ж
Қазақстан	13337	10321	8406	4012	9069
Ресей	30188	53397	29152	11858	37668
Беларусь	1429	2230	1828	1668	1235
Украина	8175	4509	847	3050	3336
Қырғызстан	293	626	248	1142	467
Тәжікстан	262	168	408	545	434
Әзербайжан	2005	2632	4430	4048	4500
Түркменстан	3130	3528	3830	4398	4522
Өзбекстан	563	629	632	65	67
Молдавия	227	243	201	182	143
Армения	497	346	404	178	338
Грузия	911	950	1763	1576	1661

Дереккөз: unctadstat.unctad.org

2017 жылдың 1 тоқсанында ТШИ-ның таза ағыны 2 663 млн.долларды құрады, бұл өткен жылдың 1 тоқсанымен салыстырғанда 4,5 %-ға артық. ТШИ-ның негізгі драйверлері кен өндіру өнеркәсібі. Атап айтсақ, шикі мұнайды және табиғи газды өндіру саласында едәуір артқан. 2017 жылдың алғашқы жарты жылдығында шикі мұнайды және табиғи газды өндіру саласына тартылған инвестиция көлемі өткен жылғымен салыстырғанда 4,5 есе арту болған. 2016 жылдың 1-ші жартысында 753 млн.долларды құраса, 2017 жылдың 1-ші жартысында 3 409 млн.долларды құрады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының сауда және даму комитетінің (ЮНКТАД) дерегі бойынша Қазақстанда 2016 жылда ТШИ қорланымы 129 773 млн долларды құраған. Бұл көрсеткіш бойынша Қазақстан ТМД елдері арасында Ресей Федерациясынан кейінгі 2-ші орынды иемденді. Ресейде қорланған ТШИ көлемі 379 035 млн долларды құраған, ал 3-ші орында Украина 48 385 млн доллармен орын алған.

Негізгі ТШИ ағындарының көпшілігі шикі мұнайды және табиғи газды өндіру, құрылыс, геологиялық барлаулар мен ізденістер бойынша қызметіне тартылған. Шетелдік инвесторлар үшін әлі күнге дейін ең тартымсыз болып келе жатқан экономикалық сектор ол ауыл шаруашылығы. Ауыл шаруашылығына тартылған ТШИ көлемі жалпы ағынның 1 %-на да жетпейді.

Өткен жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының сауда және даму комитетінің дерегі сәйкес, Қазақстан өтпелі экономикасы бар елдер ішінде ТШИ таза ағынының жан басына шаққандағы көрсеткіші бойынша Түркіменстаннан кейінгі 2-ші орынға 508 млн доллармен иемленген. Бұл көрсеткіш бойынша Түркіменстан 832 млн доллармен көш бастап тұр. 3-ші орында Әзірбайжан елі 456 млн доллармен тұр. Қазақстанның ТШИ таза ағынының жан басына шаққандағы көрсеткіші 2015 жылмен салыстырғанда 2 есеге жуық артқан.

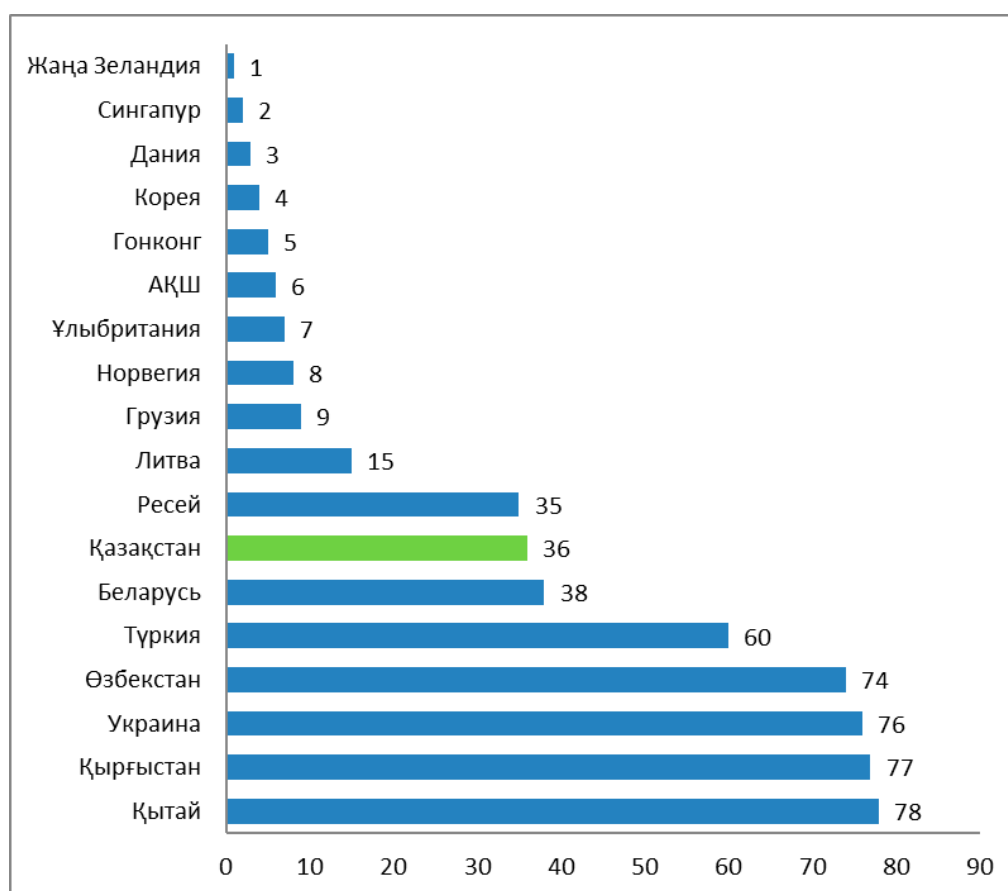
Жан басына шаққандағы ТШИ-ның таза ағымы

Аймақтар	2014	2015	2016
Әлем	183	242	236
Дамыған елдер	540	941	984
Дамушы елдер	116	126	107
Өтпелі экономикасы бар елдер	186	122	222
ТМД	178	102	218
Түркменстан	722	818	832
Әзербайжан	460	415	456
Қазақстан	484	228	508
Беларусь	192	176	130

Аймақтар	2014	2015	2016
Ресей	203	83	263
Қырғызстан	42	192	77
Украина	19	68	75
Армения	135	59	112
Молдавия	49	45	35
Өзбекстан	21	2	2
Тәжікстан	49	64	50
Грузия	437	394	417

Дереккөз: unctadstat.unctad.org

Doing Business 2017

Дереккөз: World Bank, Doing Business 2017

«Doing Business» есебіне сәйкес, Қазақстан 10 жыл-дәтөртретнегізгіреформаторретіндетанылды, Қазақстан-ныңмемлекеттікоргандарыбизнестіжеңілдетуүшінмаңыз-дықадамдаржасады (2006 жылданбастап «Doing Business» есебіндекөрсетілгендей 36 реформалар жа-салынды). Шыныменде, осыкезеңдеҚазақстан «Doing Business» жылдықесебіндетөртіншіретонреформатордың ең жақсысыретінде танылды — бұлбірегейжетістік.Тек 2015 жылдыңмаусымайынанбастап 2016 жылдыңмау-сымынадейінгікезеңдеҚазақстандақаралыпжатқанрет-теулердің 8-індежақсаружүргізілді. «Doing Business» есептемесіндеқарастырылғанбасқаелдердіңешқайсысыо-сыкезеңдекөптегенсалалардареформаларжүргізбеді.

Көптеген жағдайларда Қазақстанның шетелдік инве-стицияларды тартудағы табыстары мемлекеттік қолдаудың шаралары мен инвестициялық қызметті жүзеге асырудың құқықтық негіздері арқылы қамтамасыз етілді. Осылайша, «Инвестициялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы халықаралық сарапшылардың бағалауы бойынша өтпелі экономикасы бар елдер арасында ең жақсы инве-стициялық заңдардың бірі болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстанда салық ставкаларын төмен-дету бағытында салық саясаты айтарлықтай өзгерді. Осы-лайша, Қазақстанның кәсіпорындарында табыс салығы 20%, Ресей 20%, Қытай 25%. Қазақстан Республика-сындағы қосылған құн салығының ставкасы 12% құрайды,

бұл осы салықтың стандартты ставкаларының арасында әлемдегі ең төменгі көрсеткіш. Салыстыру үшін Ресейдегі ҚҚС 18 %, Қытай 17 %. Қазақстандағы жер салығы көрші елдерден де төмен (1 ш. м. үшін 0,03–0,16 АҚШ доллары). Қазақстанда жылжымайтын мүлік салығы 1,5 %, Ресейде — 2,2 %.

Осылайша, бүгінгі күні Қазақстандағы инвестициялық ахуал тиімді деп бағалануы мүмкін. Дегенмен, оның халықаралық деңгейде танылған ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес одан әрі жетілдіру — бұл МИИД бағдарламасы шеңберінде мемлекеттік қолдау шаралары мен құралдарымен жүзеге асырылатын маңызды міндет.

Әдебиет:

1. <http://www.nationalbank.kz>
2. <https://365info.kz/2017/07/inostrannye-investory-vozvrashhayutsya-v-kazahstan/>
3. <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>
4. <http://kidi.gov.kz/public/publications/483>

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал

Выходит еженедельно

№ 16.1 (202.1) / 2018

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметов И. Г.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Куташов В. А.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Абдрасилов Т. К.
Авдеюк О. А.
Айдаров О. Т.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Жураев Х. О.
Игнатова М. А.
Калдыбай К. К.
Кенесов А. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кошербаева А. Н.
Кузьмина В. М.
Курпаяниди К. И.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матвиенко Е. В.
Матроскина Т. В.
Матусевич М. С.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Паридинова Б. Ж.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенцов А. Э.
Сенюшкин Н. С.
Титова Е. И.
Ткаченко И. Г.
Федорова М. С.
Фозилов С. Ф.

Яхина А. С.

Ячинова С. Н.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Ахмеденов К. М. (Казахстан)
Бидова Б. Б. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Демидов А. А. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешниева А. М. (Кыргызстан)
Жолдошев С. Т. (Кыргызстан)
Игисинев Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Колпак Е. П. (Россия)
Кошербаева А. Н. (Казахстан)
Курпаяниди К. И. (Узбекистан)
Куташов В. А. (Россия)
Кыят Э. Л. (Турция)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Рахматуллин Р. Ю. (Россия)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Федорова М. С. (Россия)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)
Шуклина З. Н. (Россия)

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Г. А.

Ответственный редактор: Шульга О. А.

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я., Голубцов М. В., Майер О. В.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

почтовый: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231;

фактический: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Подписано в печать 02.05.2018. Основной тираж номера: 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 16 экз.
Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, 25